

Светислав ВУЧЕНОВИЋ

ТРЕТМАН СВЕТСКЕ БАШТИНЕ КОТОРА У СТУДИЈИ ЗА ПРОСТОРНИ ПЛАН 2009.

Кључне речи: Котор, просторни план, светско наслеђе, третман

1. УВОД

Студија садржи полазишта заштите и ревитализације непокретних културних добара у склопу Просторног плана општине Котор. Њено територијално и проблемско тежиште обухвата подручје уписано у Листу светске баштине под патронатом Унеска. Изложени принципијелни ставови могу се користити и у припреми и примени Генералног урбанистичког плана града. Наручилац Студије је Регионални завод за заштиту споменика културе Котора. Овај прилог представља сажету верзију интегралног текста. Са њим су проблемски повезана два приказа од истог аутора: 1) *Заштита и обнова грађевинског наслеђа на подручју општине Котор*, Годишњак Поморског музеја у Котору XXXV-XXXVI, (1987-1988) с.13-57; 2) *Три деценије заштите и обнове светске баштине Котора*, Бока 28-29, (1987-1988) (с. 207-230). У овом тексту изложена су основна полазишта за третман наслеђа у новом Просторном плану 2009. Посебна пажња посвећена је питањима ревитализације пејзажа, локалне навигације и културног туризма. Аутор објављених фотографија је архитекта Зорица Чубровић.

Студијским припремама, пројектима и реализацијама досад су постигнути најопсежнији резултати у Старом граду, историјском језгру унутар појаса бедема. Такву оцену изrekli су, поред осталих, и експерти Унеска који обављају инспекторат стања и догађања на подручју под међународним патронатом светске заједнице.

Став страних и домаћих стручњака у области обнове и заштите грађевинског наслеђа изражен је кроз позитивне оцене захвата на сакралним грађевинама стамбеним ансамбима и утврђењима. Критичке оцене појединих инвестиционих радова тичале су се санације неких барок-

них палата и настојања да се дуж обала залива проширују или подижу масивни хотели за боравак туриста.

Потписник Студије и други конзерватори који се деценијама баве заштитом и ревитализацијом овог подручја настоје да се просторним и другим плановима доследно примењују критеријуми међународне заједнице у третману светске баштине, у коју је сврстано природно и градителско наслеђе Котора.

2. ПРИРОДНО ОКРУЖЕЊЕ

Которски залив акваторија Боке најдубљи је огранак који се пружа од теснаца Вериге до локације Старога града смештеног у подножју обронака Ловћена и полуострва Врмац на другој страни. Хридина са врхом св. Ивана на 260 м изнад мора била је природно упориште праисторијских становника. Приобаље са заштићеним пристаном и врелима пијаће воде осигуравало је виталне услове за трајно станиште на контакту горског залеђа и затвореног мора.

На страни према копну, изнад обалног појаса неједнаке ширине покривеног насеобинама, дижу се обронци Ловћена и Орјена, претежно непроходни и ненастањени. Њихова горска попрсја делимично су покривена спонтаним растињем, изнад којег је голет на врховима.

На супротној страни залива спуштају се падине полуострва Врмца подесне за пољопривреду на култивисаним парцелама, за сточарство на обронцима обраслим макијом или шумом и за риболов у акваторијуму. Дуж обалног појаса формиране су насеобине мешовитог урбано-руралног типа.

2.1 Геолошка историја. За разлику од многих насеобина које су биле угрожене или страдале у повременим природним стихијама, поднебље Боке трајно је изложено лаганом географском феномену утонућа источне обале Јадрана, насупрот западној која се издиже подилажењем афричке континенталне плоче испод Апенинског полуострва.

У геолошкој прошлости Боке Которске подножјем данашњег залива текла је *Рисанска река* о којој се помени чувају у легендама, старим изворима и локалној традицији. У реку су се уливали горски извори Ловћена и Орјена. Утонућем копна, под акваторијем су се нашли корито и приобаље реке са граничном линијом између мора које је освајало залив и копна које се спуштало. Од некадашњих притока реке потичу садашње понорнице и вруље (уз периметар Котора су подморски изданак Гурдић и врело Шкурде), бујични извор Љута на крају Доброте, Спила у Рисну, потоци у Морињу (на другим положајима).

3. ГЕНЕЗА НАСЕОБИНА

3.1 Праисторијске жрадине. Најстарији градитељски остаци которског подручја потичу из далеке праисторије и везују се за староседелачка илирска племена. Главни облик станишта била је *жрадина*, утврда на доминантном врху који је пружао физичку заштиту од ненадних напада из залеђа и са мора, уз широки видокруг са сагледавањем околних упоришта домородаца. На вршној заравни терена, омеђеној појасом сувозида, образован је простор са рустичним градњама посвећеним култу божанстава, заштитника племена. Око утврђења формиран су *њумулу-си*, масивне купе од набачаја камена у чијим су се средиштима налазили гробови угледника. У подножју градине образовала се насеобина од приземљуша сазданих од локалних материјала. Обална места имала су *њри-стиане* и отворене просторе за повремена *њржовишића* до којих су стизали каравани са копна, кроз гудуре до мора.

Материјални остаци обалних станишта Боке утврђени су у насељима са најдубљим историјским коренима, као сто су Котор и Рисан.

3.2 Хеленски емјориони и њолиси. Почев од архајског раздобља егејски морепловци и трговци залазили су у Јадран, пловећи дуж разуђене источне обале са бројним отоцима и природним пристанима. Њихови контакти са домородним Илирима испрва су се сводили на повремену натуралну размену, која је поступно доспела до устаљених лучких трговишта – *емјориона* са сталним зградама. Илирско-хеленска симбиоза најсвестраније је била остварена у Будви, једном од најдревнијих урбаних насеља јужног Јадрана, са некрополом из које потичу бројни гробни прилози врхунског квалитета. Досадашња археолошка истраживања у Боки, изнела су на видело многе артефакте, али су била махом суочена са ситуацијом да су најстарији хоризонти утонули испод нивоа мора, а да се преплављена линија античке обале налази више или мање удаљена од садашње.

Класична Грчка је развила *њолис*, град-државу као највиши облик урбанитета, који је са Егејског мора бивао распрострањен по читавом Медитерану, посебно на источном Јадрану. Из грчких градова-матича плански су отпремани колонисти који су у новим крајевима заснивали колоније, било као огранке старих градова - *факјорије*, било као *њолисе*, самосталне ентитете који су опстајалили у страном окружењу као хомогене етничке, верске и цивилизацијске заједнице, које су шириле грчку културу, градитељство и уметност.

Овакав степен развијености града-државе није још археолошки доказан у Боки. Могуће је са разлогом претпоставити да је нека хеленска колонија била заснована у ненасељеном тиватском заливу Боке већ у архајском раздобљу. За планско утемељење једног поморско-аграрно поли-

са нудио се архипелаг *Превлаке*, тада бесумње у већем пространству копна окруженог акваторијем повезаним са отвореним морем. Плодна котлина *Доњеџ* и *Горњеџ Грбља* чинила је осу спајања са старијом илирско-хеленском Будвом. Познати су аналогни спрегови где су градови, у непосредном суседству, помагали развој нових колонија. Досадашње претпоставке о могућим остацима хеленске насеобине треба да буду проверене топографским анализама и сондирањима тла уз примену метода подморске археологије. Таквом пилот подухвату погодоваће мале дубине мора, као и дно са благим падом покривено песковитим и муљевитим наносима.

3.3 Римска урбанизација. Током другог столећа, у склопу опште римске пацификације источне обале Јадрана, успостављена је хијерархија урбаних центара на челу са колонијама које су садржавале војни логор (*castrum*) насеље ветерана и аграрну зону (*ager*) размерену на квадрате (*centurije*), чији су делови додељивани колонистима. Током низа столећа, са култивисаних површина су уклањани комади изломљеног камена и слагани у оградне зидове парцела.

Много векова после пропасти Западног римског царства оваква мрежа од квадрата са странама од 710 м. поуздано сведочи о некадашњем постојању римских колонија са руралним ансамблима (*villae rusticae*) и мањим културним грађевинама око некадашњег урбаног средишта (*urbs*).

У наредним столећима свеопште дезурбанизације пространи ареал римске колоније сведен је на невелику агломерацију из раног средњег века. На подручју Котора и свеукупном простору Боке није утврђено постојање римских агломерација са статусом колоније. Међу античким урбаним центрима истицао се римски Рисан (*Rizon*), чији корени сежу до праисторије Илира и архајског раздобља Хелена.

Током припрема просторних и генералних планова неопходно је да се на одговарајућим графичким подлогама означе глобалне просторне одреднице некадашњег античког града: урбано средиште са одбрамбеним периметром, конфигурација некропола, растер обрадивог агера. Топографске појединости и археолошки налази треба да буду картирани на листовима просторног, генералног и детаљног плана. На основу резултата археолошких сондирања дефинисаће се основни урбани хоризонти са релативном и апсолутном хронологијом.

Регистровани подаци о подземним остацима древних урбаних слојева чине генерална одредишта за зонирање будућих насеобина, структуре блокова, локације новоградњи, дубине фундаирања, трасе путева и глобалне мреже инфраструктуре. Сукцесивним дорадама стартних решења могућа су прилагођавања планираног урбаног растера и уклапања археолошких остатака древног градитељства у параметре модерног окружења.

3.4 Византијска обнова. Након пропасти Западног римског царства у V столећу, Источно царство – Византија наставило је да траје следећих хиљаду година, до пада Цариграда. Дуж источне обале Јадрана она је, током дуге владавине *цара Јустинијана I* у VI столећу, обновила низ лука и кастела са војним посадама који су штитили бродове трговаца током пловидбе између Цариграда и Венеције. Урбани центри постизали су статус *епископских градова* са ансамблима *катедралних базилика*. Међу њима био је и Котор са стоном црквом посвећеном култу Богородице, *Свећом Маријом од ријеке* утемељеном у 6. столећу

Захваљући природно заштићеном положају, Котор је сачувао становништво и прихватио избеглице из разорених римских градова Боке, посебно *Rizona* и *Acriviuma*. Испод Горњег Котора са кастелом царске посаде ширио се Доњи Котор, цивилно насеље са стамбеним инсулама, вероватно раздељено на *секцијерије* са својим црквама, обухваћене заједничким периметром. У тескоби насеобине, унутар појаса зидина, обликовани су омањи блокови (*инсуле*) од низова кућа уских габарита са једним до два спрата. Око неизграђених платоа, заметака каснијих тргова, подизане су цркве и грађевине јавних функција. Међу сакралним здањима истицала се *меморијална црква ѿосвећена св. Тријуну*, чији су темељни остаци ископани уз Катедралу током њене обнове после земљотреса.

3.5 Средњовековна ауџиономна комуна. Током зрелог средњег века слабила је врховна власт Византије, суочена са јачањем словенских земаља, најпре *Дукље* (Зете), а потом *Раишке* под Немањићима, која је владала приморским градовима од краја XII до друге половине XIV столећа. Међу старим приобалним градовима истицао се Котор који је стекао *сџаџџус ауџиономне комуне* са главном државном луком. На његовој позицији су се надовезивале прекоморске и обалне линије са караванским путевима до удаљених дестинација у залећу.

Средњовековни Котор је садржавао древно урбано језгро (*Сџари граг*) троугаоног периметра испод хридине, дуж обале мора и кратког тока понорнице Шкурде. Урбано језгро, обухваћено високим бедемима, испуњавали су вишеетажни грађевински блокови – *инсуле*, са два главна трга: испред катедрале и уз пристаниште. На Стари град су се надовезивала отворена предграђа – *Шкаљари* и *Табачина*. Дуж обала залива простирала су се сеоска насеља са локалним богомољама међу којима су поједина потицала из касне антике (*виле русџишке*), или претходног, византијског раздобља (*базилике*).

Матичном подручју града било је прикључено *Грбаљско ѿље*. Оно је у колективној меморији Которана дуго памћено као подручје разореног античког града чији су становници избегли у недалеки Котор.

3.6 Турска владавина. После пропасти средњовековних словенских држава на приморју и у залеђу Турци су окупирали делове обале од Херцег-Новог до Рисна (1482-1687) и од Старог Бара до Улциња. Теренским анализама Рисна дефинисани су градитељски остаци оријенталне вароши са утврђењем, складиштима пристаништа, махалама и баштама заливаним водом из јазова Спиле.

3.7 Раздобље доминације Млечана. Током XV столећа наступиле су значајне промене на политичкој карти Источног Јадрана и Балкана. Пад Цариграда у турске руке значио је пропаст Византије и доминацију Републике светог Марка на источном Јадрану која је трајала до краја XVIII столећа. Водећу улогу у приобалној навигацији преузела је Венеција својим трговачким једрењацима и војним галијама.

Током млетачке управе у Котору историјски нуклеус троугаоног плана задржао је средњовековни периметар са бедемима и кулама, који је ојачаван зиданим артиљерским *тјорионима*, а потом *бастјионима* и масивним насипима-*тјерајценојима*, сазданим од земљаног корпуса и облоге од камена или опека.

Из градитељски напредне Републике Светог Марка зрачили су утицаји на архитектуру Котора и осталих места Боке. Током вишевековне превласти Венеције подигнуте су бројна сакрална и јавна здања, палате племића и куће грађана. Оне су сукцесивно настајале у хронолошко-стилском распону од зреле млетачке готике, преко ренесансе до барока. Спонтани архитектонски развој брутално је прекидан учесталим земљотресима од којих је онај из 1667. године изазвао масовна разарања и пуштошне пожаре.

Последице природних стихија надовезале су на бројне сукобе са Турцима који су поступно окупирали Балкан и продрли на делове Источног Јадрана. У поседу оријенталног царства нашли су се Рисан и Херцегнови, а према Албанији Стари Бар, Улцињ и Скадар.

После многих окршаја са државама хришћанске алијансе, Турци су крајем XVII столећа трајно напустили окупиране делове Боке. Тај преокрет значио је почетак урбанизације обалних места дуж залива, која су стицала статус аутономних поморских општина на подручју Котора (Прчањ, Столив, Доброта, Пераст, Рисан). Они су економски јачали, посебно развојем прекоморске навигације и трговине, уз караванске везе са залеђем. Као један од резултата трајног ослобођења, економског снажења и демографског пораста старе насеобине су силазиле са виших кота на обалу, формирајући пристане испред „*йалаца*” припадника племићког и грађанског сталежа, градитеља и власника бродова, капетана прекоморске навигације и трговаца. Они су развили поморску традицију, која је постала симбол аутономије Боке Которске супротстављене млетачком господству чије су се институције одржавале унутар периметра

Старога града Котора. Постајући грађани света которски поморци су за собом оставили културно наслеђе сврстано у Списак светске баштине под окриљем Унеска.

3.8 Француска и аустријска управа. После Француске Револуције и укидања Млетачке Републике крајем XVIII века, на Источном Јадрану била је успостављена краткотрајна француска управа, а потом до Првог светског рата, аустријска власт. Нови режим је укинуо бројне самостане чији су вишевековни ансамбли опустели или су добијали нове, профане функције.

Појасеви бастiona око историјских језгри изгубили су одбрамбену улогу и били порушени, а материјал искоришћен за градњу обалних насипа, оперативних кејова и мола уз које су пристајали парни бродови дубокога газа. Дуж нових, проширених обала са шетницама, подигнути су фронтови вишеспратница стамбене и јавне намене у формама неостилске архитектуре. Бројне затечене зграде су добијале нове етажне и функције. Котор спада у мањи број старих урбаних средишта која су сачувала своје периметре са тврђавом на врху.

Поједини историјски градови остајали су сведени на урбана језгра, са предграђима. Други, под плимом индустријске револуције, економски су јачали и демографски нарастали до вишеструког опсега. Чврсто и трајно омеђен уским обалним појасом у подножју Ловћена и Орјена, Котор се спајао са насељима око акваторијума, постепено затварајући прстен линеарне обалне агломерације.

Средњовековно језгро Котора, обухваћено зидинама, било је током XIX века простор многобројних надоградњи стамбених инсула у којима су древне куће добијале једну или две нове етажне. Стилски оквири отвора замењивани су рудиментарним формама. Рустичне камене плоче сменили су покрови од купа каналица. Камена прочеља облагана су малтером. Овакав манир, масован и радикалан, уништио је, оштетио или заклонио елементе изворних корпуса зграда са стилским мотивима фасада и ентеријера.

Развијена државна и локална управа Аустроугарске адаптирала је наслеђене ансамбле у Старом граду за школе, болнице, судове, и привреду, док је на обалном појасу подизала масивна здања јавних функција. За смештај бројног особља, пристиглог са новим режимом, надограђиване су старе куће у историјском језгру, а дуж обале подизане нове висеспратнице са становима за изнајмљивање. Својим масивним габаритима оне су грубо реметиле традиционалну урбану конфигурацију са катедралом и управним ансамблом на главном тргу, а појасом зидина по обиму. Друштвене и стамбене новоградње подизане у приклесаном камену и опеци и покриване малтером, истицале су се својим развијеним прочељима у облицима неостилске архитектуре. Градитељски језик који је

развијан у континенталном залеђу средње Европе, потискивао је речник традиционалног градитељства Приморја.

3.9 Коѿор ѿоком XX сѿолећа. По распаду Аустроугарске крајем Првог светског рата, Бока Которска је припојена Краљевини Југославији. Град је сачувао основну историјску конфигурацију на крају залива и у подножју горског залеђа. Невелика индустријска продукција није значајније пореметила традиционални урбани склоп. Масивне друштвене и стамбене новоградње настале су махом после земљотреса 1979. године.

4. СТРАТИГРАФИЈА И ТОПОГРАФИЈА НАСЛЕЂА

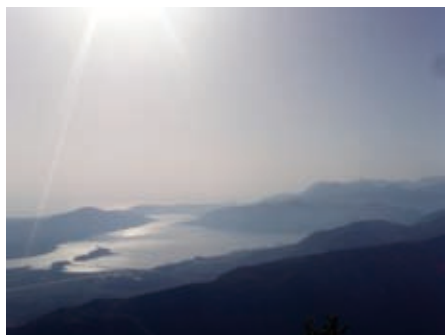
4.1 Археолошки остѿаци исѿод нивоа мора. Најстарији градитељски слојеви и урбани фрагменти подручја Котора који почивају испод нивоа мора, потичу из раздобља праисторије, антике и раног средњег века. У Старом граду, испод средњовековних инсула, откривени су приземни и темељни остаци старијих хоризоната прекривени муљевитим наносима. У недалеком Рисну, дуж обалног потеса *Царина*, сада под морем, налазе се археолошки стратуси древног *Ризона*. Овакве теренске околности изискују примену технологије и опреме подморске археологије. У Боки, она ће такође бити неопходна и у приобаљу Тивта где се могу налазити потопљени остаци хеленских лука (*емѿориона*) и других насеобина.

Међу њима био је и *Agruvium*, вероватно пострадао приликом пропасти Западног римског царства, чији су преживели становници избегли у недалеки, природно заштићен *Cattarum*, језгро средњовековног Котора, који ће временом постати главно место Боке. Генерално узев, слојеви из праисторије, антике и раног средњег века данас леже испод нивоа мора, а они каснији налазе се изнад њега.

Изложена археолошка стратиграфија је продукт природних процеса са сукцесивним настајањем и нестајањем агломерација, чији остаци садрже велики споменички потенцијал. Они налажу велики опрез планера, инвеститора и намерних градитеља да на (привидно) слободним просторима подижу дубоко фундиране новоградње стамбених и јавних функција. Овакви археолошки резервати морају бити проглашени зонама у којима је градња условљена или искључена на основу резултата претходних сондирања тла. У графичке подлоге планова у припреми морају бити приложене археолошке карте са легендама и директивним одредницама заштите, као параметри нових просторно-урбанистичких докумената.

4.2 Тоѿографија исѿоријских насеобина. Територија Котора издељена је на три зоне са следећим насеобинама:

1. Урбана обухвата обални појас залива са Старим градом, древним поморским општинама (Пераст, Доброта, Рисан, Прчањ, Столив) и малим тежачко - рибарским местима (Муо, Ораховица, Костањица, Морињ)

Пољег на Тивајски архийелаљ са сјаорољ ѡуја на Н

Пољег на Вериже са ѡуја изнаг Рисна

Вериже, Лејейане

Лејейане са брдом св. Виг

Пуј и Лијци, ѡљег из Косјањице

Којорски ољранак Боке1

2. Рурална садржи стара сеоска насеља на падинама изнад обалног појаса Врмца: Горњи Столив, виши појас Прчања; Шпиљари на падини у залеђу Тврђаве. Традиционално рурално подручје јесте Грбаљ који обухвата пространо поље између Тивта и Будве са две подцелине, Горњи Грбаљ према копну и Доњи Грбаљ ка мору.

3. Планинско подручје обухвата масиве Ловћена и Орјена са малим групацијама кућа (Леденице, Кривошије).

Доминантно својство которског пејзажа јесте прожимање природе и градитељства, симбиоза урбаног и руралног типа насеобина, са преласцима са ратарства и сточарства, на рибарство, бродарство и прекоморску трговину.

У Регионалном заводу за заштиту споменика културе Котора систематизована је документација за детаљне урбанистичке планове и пројекте Старога града, Рисна, Прчања, Горњег Столива. Досијеа споменичких грађевина, поред основних података, садрже и: прегледе архивске грађе, библиографију са изводима из литературе, упоредне фотосе затеченог и обновљеног стања, архитектонске нацрте, пројекте обнове, градилишну документацију и повремене извештаје о стању споменика.

После земљотреса 1979. извршен је систематски преглед терена са анализама оштећених зграда према прописаној методологији.

4.3 *Сџари ѓрад.*

4.3.1 Праисџоријска ѓрадина. Хридина одвојена раседом од масива Ловћена, са врхом на коти 260. м, била је постамент илирске градине омеђене одбрамбеним појасом од мегалитских блокова. На оваквим доминантним положајима, отворених видика, настајала су често светилишта посвећена божанствима, патронима племенске заједнице, најпре на отвореном простору, а касније у грађевинама из хеленског и римског раздобља.

4.3.2 Рани средњи век. У приобаљу стеновитог масива формирала се насеобина заштићена тврђавом. Природна позиција на крају залива поседовала је сигуран пристан на споју пловидбених линија и караванских путева. Горски извори пијаће воде у приобаљу, море обилато рибом и плодно окружење залива било је погодно за рибарство, земљорадњу и сточарство. Демографски пораст малих градова, међу којима се налазио и Котор, наступио је досељавањем избеглица из напуштених и разорених римских градова. У раздобљу дезурбанизације касноантичких метропола и колонија, растао је опсег и значај локалних урбаних средишта у руралном окружењу током наступајућих столећа раног средњег века.

4.3.3 Византија. Врховну власт Рима на источној обали Јадрана преузела је Византија која је успоставила луке Царства са кастелима за војне посаде. Градитељски остаци ондашњег *Каттарума*, сачувани у појединим инсулама, довољно издигнутим изнад површине мора, садрже оронуте делове невеликих кућа изведене у рустичној техници. Из раздобља ране Византије потичу подземни археолошки слојеви градске базилике *Свете Марије од Ријеке*, као и приземни остаци Светог Трипуна, Светог Михаила и других, који су детаљно истражени током урбане обнове после земљотреса 1979. Опсег ондашње насеобине, трасе периметра, растер улица и положај главног трга могу се посредно разазнавати

анализама градитељства из потоњих периода. Утоњуће копна за 1.5 метар током 1.500 година учинило је да се сачувани археолошки стратуси приобаља нађу под морем и да (засад) не могу бити трајније презентовани.

4.3.4 Ауџономна комуна. Из раздобља од 12. до почетка 15. столећа потиче градитељски хоризонт средњовековне аутономне комуне Котора под врховном влашћу словенских држава: Дукље (Зете) и Рашке. Град је досегао потпуну конфигурацију унутар одбрамбеног појаса (*intramuros*), троугаоног плана од извора Шкурде до Гурдића, са вертикалним бедемима и правоугаоним кулама од камена, са стелницама. Фортификације су обухватиле и стеновите падине између урбане агломерације у приобаљу и тврђаве на врху. Током векова оне су обнављане и адаптиране за примену ватреног оружја, срасле са рељефом каменитог тла.

Урбано средиште образовано је на тргу са Катедралом и другим јавним здањима која су нестала у низу сеизмичких хаварија. Од старе планиметрије остала је спонтана структура са инсулама неједнаким по облицима и димензијама. Од камених кућа сачувани су корпуси са појасевма фасада и стилским фрагментима романике XII-XIII века и ране готике из XIV столећа. Квалитет опуса зидара, клесара и кипара испољен је на преосталим палатама, црквама и манастирима који су подизани у граду и ван појаса фортификација.

Ван урбаног језгра, опасаног бедемима, формирана су два отворена предграђа, Табачине и Шкаљари. Прво је коришћено као повремена тржница робе из залеђа, а друго као зона повртњака и воћњака из којих су се снабдевале пијаци у граду.

4.3.5 Венеција. Раздобље млетачке доминације на источном Јадрану наступило је почетком 15. века и трајало до краја 18. столећа. Република Светог Марка преузела је пловне путеве између Цариграда и Венеције којима је претходно владала Византија. Ратне галије штитиле су трговачке једрењаке од гусара, а потом и турске флоте. Међу важнијим јадранским базама истицао се Котор са својим неизмерним и сигурним сидриштима у природно заштићеном и пространом акваторијуму, огранку Боке.

У оквиру освојене превласти на Медитерану, Венеција је давала приоритет радовима на фортификацијама и пристаништима, бродоградилштима и арсеналима за снабдевање галија храном и опремом, лазаретима за раскужавање посада и товара, војним болницама и управним здањима. На картама и ситуационим плановима уцртаване су војне и управне грађевине. У Котору, од појединих су сачувани само архивски планови.

Венеција је владала Медитераном и посебно Јадраном у раздобљу када је појава ватреног оружја, пушака и топова, налагала адаптације

средњовековних утврђења прилагођених хладном оружју, за употребу ватреног и заштиту од њега. Високе камене куле Котора, највише у пределу Гурдића, замењиване су током XV-XVI округлим артиљеријским *ѿорионима* У раздобљу XVII-XVIII столећа подизани су *ѿерайиенаѿи*, широки земљани насипи, обложени каменом (касније и опеком). У Котору су средњовековне камене зидине биле искоришћене као облоге масивних појасева способних да амортизују дејства артиљерије. Такве структуре сачуване су до данас дуж обале Шкурде.

Вишегодишњим радовима, обављеним после земљотреса 1979. санирани су дотрајали делови фортификација, очишћени су фронтови бастiona, платформе терапиената ослобођене су дивље вегетације и поставе проходне за обиласке. Средњовековне зидине на стрмим падинама између града и тврђаве сачувале су патину која их сједињује са стеновитом тлом. Посебна пажња посвећена је очувању целовитости панораме Тврђаве спречавањем новоградњи, или инфраструктуре - како у њеном опсегу, тако и на обронцима Ловћена који је наткриљују. Под млетачком владавином, Котор је сачувао глобални опсег и основну планиметрију средњовековнога града унутар фортификација. Међу подухватима урбаног опсега потребно је истаћи *Трѧ оружја*, некадашњи *Госѿогски*, који је постао средиште војне команде и комуналне управе. Од њега су сачувани остаци Палате провидура, Већнице, Арсенала и Сат куле грађених у ренесансном и барокном стилу. Током четири столећа било је потреба и времена да се предузимају захвати на утврђењима, јавним просторима и друштвеним здањима, палатама племића и кућама грађана. Архитектура је прошла хронолошки след почев од зреле готике развијене у Венецији и раширене по источном Јадрану, где су се испољавале ретардације, прелазни облици и стилске мешавине романике и готике, готике и ренесансе, ренесансе и барока.

Према сачуваним остацима може се просудити да је само мали број стамбених зграда настајао у једном маху као просторна и стилска целина. Резиденцијални ансамбли племићких породица махом су развијани повезивањем наслеђених језгра са припојеним или откупљеним суседним кућама. Новоформирани ансамбл, често на угловима инсула или око унутрашњих улица и дворишта, добијали су низове прозора: *биѿоре*, *ѿриѿоре*, вишеделне *балконаѿе*, са *вириѿарумима* за цвеће. На бројним положајима сачуване су оквирне линије готичких вишеделних прозора нанизаних по хоризонтали кордон венца. Много таквих примера, из владавине зреле млетачке године, нестало је не хиром хаварија, већ вољом власника који су замењивали преплете преломљених лукова правоугаоним оквирима рационалне ренесансе XV-XVI столећа (која је у Котору

иначе мање заступљена), или њених барокних деривата из XVI и XVII века.

Фонд барокних палата подељен је хронолошком разделницом коју је трасирао земљотрес 1667. године. На оштећеним здањима старији делови из позног ренесанса и раног барока замењивани су појасевма pročелја са стилским ознакама позног барока (резиденције породица *Бизанџи* и *Пима*). Палата *Грџурин*, настала после потреса, показује просторну и стилску хомогеност касног барока сачувану до данас.

Цркве и манастири, подигнути у раздобљу аутономне комуне ван простора *инџира тџорос*, морали су због опасности од Турака, бити порушени и пресељени у град. Настајале су богомоље барокних облика уз затечене ансамбле стамбене архитектуре, који су били адаптирани за самостане, а дворишта преграђивана за клаустре.

4.3.6 Француска и аустџријска власџи. Са пропашћу Млетачке Републике наступио је кратак период војне француске власти, а потом аустџријске државне управе. Антифеудални талас Француске револуције, укидао је монашке редове и затварао самостане. Аустџријски режим користио је напуштене верске ансамбле за војне потребе и профане намене: касарне, складишта, администрацију. Поједине стамбене зграде добиле су једну или више етажа за смештај државних надлештава и чиновника. Из тог раздобља потиче тип *вишесџрайџнице за најам*. Њени гломазни габарити надмашили су средњовековне зидине и створили негативну хијерархију у којој физичке димензије анонимних мастодоната доминирају над вредностима историјске конфигурације. Међу њима се посебно истиче вишеспратница са горњим етажама над зидинама дуж корита Шкурде. Следећим генерацијама и повољнијим приликама препуштено је да скрате или окончају незаслужено дуги век безвредности наслеђеног стања.

Многе стамбене зграде претрпеле су наменске и физичке промене. Стари тавани су замењени корисним поткровљима у која су смештене кухиње и санитарije. Као нов функционални и обликовни мотив формиран је широки прозор за светло и вентилацију, тзв. *виђеница*. Уместо неједнаких прозора фасада отворани су нови уједначених облика и размака, прилагођени актуелном распореду простора. У завршној фази адаптације камене фасаде су покриване слојем малтера. Током истраживачких радова многе су ослобођене такве облоге, а највећи број традиционалних камених pročелја је фугован, уз очување опуса и оквира зазиданих отвора.

Као хипотека пренета следећим генерацијама преостала је рестурација изворних структура појединих барокних палата, које су поремећене некадашњим адаптацијама, али истовремено су сачувале виталне елементе изворне архитектуре (палата Бизанти).

4.3.7 XX столеће. Протекли двадесети век поштедео је Стари град масивних девастација. Спонтаност свакодневице уносила је постепене промене неизбежне због потреба живота становника.

4.4 Насеобине у њприобаљу залива. Обухватном хронологијом и опсегом истиче се Рисан, антички Rizon. У приобалном појасу которско-рисанског залива развијене су некадашње поморске општине: Пераст, Доброта, Прчањ, Столив. Поред њих су мале насеобине ратара и рибара: Муо, Ораховац, Морињ, Костањица. Између гломерација пружају се

Поглед из Пераста на Морињ и Лијце

Поглед на Боку из Мориња

Црква св. Тријуна у Морињу

појасеви обрадивог земљишта: повртњаци, виногради, маслињаци, агруми. Атари суседних насеобина местимично су раздвојени стеновитим и шумовитим гребенима који се спуштају до мора.

4.4.1 Рисан. На брду уз обалу кратког корита понорнице Спиле, било је формирано праисторијско језгро илирског насеља *Градина*. Она данас садржи остатке појаса утврђења од мегалитних блокова којим су биле заштићене култне и јавне грађевине. У обалном појасу преостали су археолошки остаци римског културног хоризонта, махом испод нивоа мора. Међу њима је део приземља једне *виле русишке*, чији је под обложен мозаиком. У раздобљу дезурбанизације којом је започет рани средњи

Рисански оџранак Боке

Рисан, иоџлед са Градине

Рисан

век, насеље је сведено на древно језгро са малим утврђењем на положају некадашње илирске градине.

Из периода турске власти преостали су делови махала, појединих џамија дуж Спице и маџаза према обали пристана. Водом из канала, повезаних са Спиллом, заливане су баште у приобаљу где су живели Турци. На почетку стрмог караванског пута који је водио кроз превој Орјена ка Никшићу, налазила се царина - *Габела*, по којој је потоња улица са раскршћем ка луци добила назив. Дуж ње је изграђен током XVII и XVIII века низ камених зграда, са дућанима у приземљу, а помоћним објектима зградама и баштама у залеђу. Ван стамбене зоне подигнут је црквени комплекс окружен гробљем.

У XIX веку наступиле су битне промене у обалном појасу. Изграђена је обалоутврда за пристајање парних бродова, са лучким зградама дуж колског пута. Током прошлог столећа подигнут је болнички комплекс. После земљотреса 1979. изграђени су стамбени блокови према Перасту. На падинама окружења, уз групације старих камених кућа појавиле су се приватне зграде за становање и одмор.

У XX веку, нарочито после земљотреса, настале су локацијски неподобне новоградње: школа изграђена на стеновитом терену Градине, као и хотел *Теуџа* преко античких слојева на *Царинама*.

4.4.2 Перасиј. Невелика формација опстајала је на граници која је раздвајала два света, земље хришћанске алијанске од оријенталног Царства продрлог из Мале Азије. Тек по коначном одласку Турака из Боке (Херцег-Новог и Рисна) на балканско залеђе, обална места су повратила слободу и стекла статус поморских општина у току XVII и XVIII столећа.

Перасиј, средишње насеља

Осипрво св. Ђорђа насипрам Перасија

Осипрво Госије од Скријела

Урбана формација Пераста битно се разликује од осталих насеља у приобаљу залива компактном структуром, мада није била омеђена појасом фортификација, које су иначе чиниле битно обележје градских целина. Његову урбаност стварали су сталешка припадност и социјални састав становника племићког и грађанског порекла, имаоци великих аграрних поседа, власници трговачких једрењака, капетани дуге повидбе, достојанственици клера.

Живот и обликовање Пераста треба сагледавати у садејству са Доњим Столивом на супротној обали канала, чије је плодно окружење припадало перашким племићима за узгој прехрамбених култура, смештај посада и ратара, подизање економских зграда за прераду и чување плодова. У Перасту су подизане палате породица вишег сталежа и репрезентативне сакралне грађевине претежно у раздобљу барока.

Међу обалним насељима Котора, Пераст се истиче квалитетом архитектуре, прочељима и ентеријерима палата и цркава. Његова снажна градитељска целовитост остварена је сарадњом угледних власника и познатих уметника: од градитеља, кипара и сликара, до клесара и зидарачких уметника: од градитеља, кипара и сликара, до клесара и зидарачких уметника у подизању репрезентативних здања сакралне и профане архитектуре.

4.4.3 Добројџа. Приобални појас између Котора и Пераста садржи неколико мањих засеока познатих которских породица у линеарном низу Доброте дугом неколико километара. Његова градитељска особеност су бројни њлаци, простране стамбене зграде, омеђене комплексима обрадиве земље, сродне дубровачким дворцима. На крајевима тог традиционалног низа су сакрални ансамбли, један на улазу у луку са црквом *Св. Мајџије*, грађевином централне куполе и високим потпорним зидом, а други под именом *Св. Сјасије* на супротном крају, са барокном импостацијом приступног степеништа.

Трасирањем колског пута у приобаљу, Доброта је лагано претварана у линеарну агломерацију најдужу у Боки, на чијем је завршетку не-

Пољлед на Добројџу

*Љуџа, сачувана ауџенџичносџи
џриобалноџ дијела*

*Пољлед са балкона џлациџе Ивановиџ-
Ђејковиџ Ив*

лика *Љуџа*, одвојена ширим неизграђеним појасом. Њена обала истиче се сачуваним низом породичних пристана са *мандраћима*, басенима за барке и *џонџама* за сидрење пловила. У непосредном залеђу традиционалних пристана пружа се стари колски пут дуж којег су нанизане куће. Изнад њих је трасиран нов колски пут по изохипсама стрме падине.

4.4.4 Прчањ. Као насеобина, садржавао је две основне етапе развоја - руралну и урбану. Током прве, дуж пута је формиран низ групација породица и братстава по вишим изохипсама терена удаљеног од обале, са црквом окруженом гробљем, појасом обрадиве земље испод кућа и пратећих објеката, са пашњацама и макијом изнад њих.

У другој етапи, после ослобођења Боке Которске од турске окупације, постепено се формирала оперативна обала са пристанима за трговачке једрењаке и магазиама за бродски товар и опрему. На граници пристанишног појаса подигнут је низ кућа и ансамбала за рад и боравак. Међу каменим зградама истицали су се *џалаци* племића и грађана, власника бродова, капетана и трговаца. Иза кућа формиран су вртови, баште, воћњаци, виногради и маслињаци. На периферним позицијама подигане су скромне приземнице ратара и рибара.

Прчањ, поглед са брода

Дворишње куће породице Ђунио

Маслињаци у горњим зонама Прчања

У завршном раздобљу, две зоне - рурална и урбана, чиниле су целине насеобина које су статусно прерасле у аутомне ѿморске оишићине. У њима је, за разлику од Старога града као средишта млетачке државне управе, владао дух и делатност древних, домородних Бокеља, помораца – грађана света. У том смислу, обална места Боке јесу споменици живота, градитељски *монументуми* из којих зраче остварења и поруке древне прошлости. Они морају бити ревитализовани као културно предање живота савремених генерација. У томе је садржан један од најбитнијих циљева и задатака новог Просторног плана Котора.

4.4.5 Столив. Обухвата две насеобине: Горњи и Доњи Столив. Први је сеоце на стројј падини обраслој непроходном шумом питомог кестена која је заштићена као природна реткост. Са виших ката околног терена сагледавају се залив и залеђе Боке. Насеље чини неколико групација једносратних кућа рустичне обраде, са терасама и вртовима по комсом терену. У панорами места доминира звоник сеоске цркве. Напуштена стара агломерација требало би да прође кроз упоредну анализу могућих садржаја ревитализације у јединственом окружењу са помешаним микроклиматом од морских испарења и свежине кестенове шуме. Са таквим квалитетом окружења Горњи Столив може преузети значајну улогу

Перасиј и Столиву

Маслињак у Столиву

Столив, еколошка традиција

у здравственом туризму који је већ раније био утемељен подизањем медицинских установа за рехабилитацију у приобалном појасу.

Доњи Столиви припада групи обалних насеља которског залива Боке. Његову особеност чини традиционална повезаност са Перастом, чији су имућни житељи имали на овој страни канала поседе са ансамблима попут древних *вила русџика*, аграрних комплекса коришћених за сезонски боравак власника (ладање). Место поседује и традиционалне објекте за смештај радника тзв. казаде (*casade*). Архитектура Столива садржи знатан број кућа из раздобља барока XVIII столећа.

Растући притисак стварају приватни инвеститори који своје постојеће куће или планиране новоградње намеравају да користе за породични одмор, или боравак туриста. У склопу овог подухвата вредан допринос морају пружити планери, да би се спречила стихијност и примат личних интереса над вредностима природног и градитељског наслеђа. О свему томе неретко пресуђују самоуки креатори приватних новоградњи, понекад у благонаклоном партнерству са носиоцима јавних овлашћења.

4.4.6 Насеобине рибара и рајшара. Мале приобалне групације кућа ратара, морнара и рибара имале су комплементарну улогу у животу Котора и суседних локалних средишта. На страни Ловћена, крај улаза у которско-рисански залив Боке, између Верига и Рисна, нижу се *Сиприј*, *Косџањица* и *Морињ*. Претежно стрма обала овог потеса онемогућила је формирање приобалних насеобина изузев појединачних кућа. У питомој долини Мориња протиче речица дуж чијег су кратког корита подизани млинови, од којих су неки још преостали. Ова изузетна природна формација мора бити сачувана у изворној целовитости. Свака новоградња треба да буде строго проверена локацијски и архитектонски, због могућег ризика од угрожавања пејзажа. Ревитализација старог млина мотивисана је млевењем жита и других плодова на традиционалан и еколошки погодан начин. Од промета треба да буде омогућен само пешачки по трасама неопходних стаза.

4.4.6.1 Ораховац. Традиционално село са старом црквом Св. Ђорђа, повучено од мора. Групација неколико десетина новијих камених кућа рибара на самом рубу стеновите обале. Рустичне градње без икаквог опонашања стилских мотива. На одстојању више стотина метара од мора постоје стари породични ансамбли попут оних у селима Боке. Упоредо са санацијама оштећених кућа подижу се нове, уз настојање да се прилагоде облицима савремене архитектуре.

После земљотреса наступила је кампања новоградњи на земљишту традиционално коришћеном за пољопривреду. Растућа пометња подизања кућа на комплексима за аграр, наноси велику штету идеји планског проширења насеобине средњовековних корена.

4.4.6.2 Муо. Рибарско насеље у приобаљу Врмаца надовезује се на линеарни низ дуж пута, недалеко од Старога града. Сукцесивном градњом затворен је обални прстен. Простори могућег ширења налазе се на стр-

Муо - двије генерације савремене стамбене зградње

Пољед из Коџора на Врмац

Пољед на Муо из коџорске луке

мој падини изнад места. У зонирању будућих намена треба предвидети нове функције старих складишта (радионице, хангари пловила, продавнице и друго).

4.4.7 Рурална зона. На вишим котама падина полуострва Врмац постоје остаци некадашњих села: Прчања и Горњег Столива. На супротној обали су *Горњи Ораховац*, *Морињ* и *Косџањица*. На стенама у позађу Старог града постојао је засеок *Шџљари*. На вишим котама Орјена су планинска села *Кривошије* и *Леденице*.

4.4.7.1 Грбаљско њоље. Највеће рурално подручје накнадно је придато дистрикту Котора. Пространо поље пружа се између два залива: Тиватског и Будванског. На копненој страни је *Горњи Грбаљ*, а према отвореном мору *Доњи Грбаљ*. Ниска и мочварна обала код Тивта столећима је коришћена за солане. Њихов животни значај упозорава на могућност да се испод муљевитих наслага приобаља крију археолошки остаци најстаријих урбаних формација.

На бочним падинама поља формирана су села Горњег Грбља и део Доњег Грбља. Током двадесетог столећа, дуж транзитног пута између Тивта и Будве, са раскршћем према Котору, формирао се издужени друмски низ стамбених и пратећих зграда са језгрима *Ластве* и *Рагановића*. Стари пут кроз поље постепено се претвара у кичмену улицу дуж стамбеног низа. Претежно непланска урбанизација на приватним парцелама, убрзана последицама земљотреса, прекинула је миленијску аграрну традицију Грбља, као *аџера* обрадиве земље могуће урбане насеобине из хеленско-римског раздобља. Ако се узме у обзир потенцијални значај Грбља у урбаној генези Боке, остаје сазнање да је почињена неотклоњива штета стечевини аграрне културе какво је Грбљско поље. Култивисано трудом низа генерација, оно је заслужило да буде уклопљено у модерну еколошку технологију обраде агара, која постаје мото развијеног света.

4.4.7.2 Доњи Грбљ. Најстарија села образована су на падинама плодних котлина које су коришћене за садњу прехрамбених биљака. На обрадивом земљишту нису подизане никакве зграде. Овакав однос према агери чуван је столећима попут својеврсног култа. Породичне куће и групације братстава лоциране су на положајима широких видика, по изохипсама терена са стеновитом подлогом. Сadržавале су приземље и

Село Коваци у Доњем Грбљу

Загора, Доњи Грбљ

спрат и окружаване пратећим објектима. Грађене су од блокова грубо до-тераног камена. Поједине су покривене рустичним плочама, а већи број каналама. Оквири правоугаоних отвора формиран су од греда без профилације. Неке старе куће, оштећене земљотресом, биле су напуштене, друге су обновљене без стручних упутстава или су бивале замењене новоградњама без континуитета са традицијом.

Околни травнати терени и побрђа покривена макијом коришћени су од давнина за испашу оваца и коза. Самоникло растиње чине листопадне, четинарске и зимзелене врсте. Природни пејзаж, где још није деградирани градњама, одликује монолитност живе природе.

Цркве окружене гробљима, са дрворедима чемпреса, подизане су на доминантним позицијама. Поједина култна места имају веома дугу традицију. Међу њима се истиче локација са две цркве на брду Светог Илије чије се стрме стене вертикално издижу над пучином. До земљотреса 1979. никаква профана градња у окружењу није реметила исконску снагу *кулјноџ месџа најдревнијеџ њорекла*. Црква Светог Илије, подигнута на самом врху брда, због близине епицентра испод мора претрпела је снажан вертикалан потрес који ју је раставио у неколико масивних блокова. Најпогоднији поступак обнове јесте рестаурација оригиналног склопа враћањем мега блокова на изворне положаје, методом *анасџилозе* која се примењује на рушевинама историјских грађевина нарочито оних из раздобља антике. У припреми је одговарајући пројект за обнову цркве.

Циљ конзерваторског подухвата није издвојена црква, већ исконско јединство монументалне целине која садржи: нетакнуту природну формацију, доминантан положај, отворене широке видике над пучином, поштеђеност од профаних садржаја свакодневице, приступ до границе неопходне проходности ка врху, без грађевинских интервенција по тлу и у ширем окружењу. Снажна синтеза аутохтоне природе и места древних обреда потекла још из праисторије, споменик је из *високе каџеџорије кулџурноџ њејзаџа*, којима се одликује подручје Доњег Грбља.

Биџова. Једино село Доњег Грбља формирано у малом заливу према отвореном мору. У насеобини рибара и ратара низови најстаријих кућа подигнути су у обалном појасу, са мањом групацијом новијих објеката трговине. На страни према мулу изграђене су куће за становање и типизовани објекти за туризам. Традиционално језгро треба поштедети масовнијег ширења. За мање групације новоградњи на располагању су локације ван опсега плодног атара. Пољодељство и рибарство треба ојачати као делатности са традицијом и растућом улогом у туризму.

4.4.7.3 Горњи Грбља. На падинама Ловћена, изнад поља, подигнуто је десетак насеобина Горњег Грбља. Најнижа је *Ласџива* изнад поља. У међунивоу је *Дуб* код превоја Свете Тројице, а највише је планинско село *Мирац*, устројено по изохипсама. У зависности од конфигурације терена, села су збијена, или образована од групација породица и братстава чија презимена носе. Зона обилује питком водом из планинских врела. У *Мирицу*, на висини од неколико стотина метара

Брајџешићи, Горњи Грбља

над морем, испољава се утицај планинске климе са обилним падавинама.

4.4.7.4 Села на Орјену. Планинско подручје је повезано путем са серпентинама од Рисна до *Легеница* и *Драђаљског њоља* одакле се сагледава панорама Рисна и Боке до отвореног мора.

Легенице. Крашко село са малим увалама испуњеним талозима земље из шкрапа. Мале групације кућа међусобно су удаљене

Дврсно. Поље са раскршћем код места *Хан* које је добило име према згради на караванском путу између Рисна и Никшића, у доба Турака. Неплодан предео покривен танким слојем хумуса изнад наноса дробине и песка није омогућавао опстанак трајније насеобине.

Црквице. Пропланци над појасом шуме. Сачувани су остаци зграда аустроугарске војске: егзерцир плац, цистерна, темељи касарни, артиљеријска утврђења на доминантним kotaма. Споменик кривошијским устаницима.

Смоковац. Делови караванског пута трасираног по природним серпентинама изнад Рисна.

4.4.7.5 Аутохтоно окружење. Обухвата огранке планских масива Ловћена и Орјена, које покривају поља, шуме, макија и голети. Њему треба припојити вршни појас полуострва Врмца између которског и тиватског рукавца Боке.

5. КОТОР НА ЛИСТИ СВЕТСКЕ БАШТИНЕ

Године 1979., одлуком Комитета Унеска за светско наслеђе, подручје Котора је уписано на Листу светске баштине због природних и културних вредности. После разорног земљотреса, који је погодио и јужни део Јадрана, Котор је укључен и на Листу подручја у опасности, до престанка ризика и окончања ургентних санација.

Заштићено подручје обухвата которско-рисански залив са свим насељима и залеђем до врхова околних планинских обронака.

5.1 Међународна конвенција о светском наслеђу. (УНЕСКО, 1982) Уписом на Листу баштине за подручје Котора наступио је статус заштите према одредбама Међународне конвенције о светском наслеђу, усвојене на Генералној Скупштини Унеска 1972., и стављене на снагу 1975. године. Тим универзалним документом међународна заједница је добила могућност да снажније делује у заштити наслеђа светског ранга.

5.2 Домаћи њројиси

5.2.1 Ојшћинска одлука о условима за извођење радова (1981).

5.2.2 Закон о њланирану и уређењу њросћора. (1981)

5.2.3 Закон о обнови сћоменичког њодручја Коћора. (1991).

6. ПОСЛЕДИЦЕ ЗЕМЉОТРЕСА 1979. ГОДИНЕ

6.1 Евиденција ошћења. После земљотреса 15. априла 1979. године, на подрују Котора извршен је преглед свих зграда са анализама оштећења према прописаној методологији. У анкетне обрасце уписани су основни технички подаци о грађевинама, врсте и степени оштећења, предлози за хитне интервенције, смернице трајне санације.

6.2 Биланс и узроци разарања. Земљотрес је оштетио око 600 грађевина од којих је 10% претрпело разарања или претворено у рушевине, преко 200 делимично је урушено, а мање последице претрпело је око 300 објеката. Масовна разарања догодила су се на теренима лоше носивости. Међу њима је нижи део Старога града, према пристаништу где се темељно тло састоји од насипа преко муљевите подлоге. У Рисну су приобални делови склизнули у море по косој рампи дна залива.

6.3 Урђенџни радови у Стјаром зраду. На основу изведених анализа и категоризације оштећења успостављен је програм хитних интервенција за сса 50 грађевина. Радови су садржавали скидање лабилних делова који нису могли бити санирани. Постављени су подупирачи и затега, ојачани су поремећени елементи носача и покривача кровова.

6.4 Хронолозија деструкција на њодручју Коџора. Котор припада географској области изложеној повременим снажним земљотресима који узрокују тешка разарања и људске жртве. Неки тектонски поремећаји вишестолетних размака имају удаљене епицентре и делују на великим пространствима Балкана и Медитерана. У периоду XVI и XVII века Котор је изложен разорним потресима који су поново погодили јужни Јадран са недалеким Дубровником. Земљотрес из 1667. године изазвао је пожаре који су уништили дрвене структуре многих кућа.

6.5 Ослабљења камених кућа њреградњама у XIX веку. У Општинском фонду Историјског архива Котора чувају се стотине елабората за поправке и адаптације приватних кућа, који садрже упоредне нацрте постојећег и пројектованог стања. У сажетим текстовима садржани су и технички описи основних грађевинских позиција. Упоредна анализа бројних архивских докумената показује да су разлози за адаптације најчешће били: надоградња једног или више спратова, прерасподела унутрашњег простора, пробијање фасадних отвора, претварање тавана у поткровља за смештај кухиње и санитарија, премештање степеништа, облагање камених фасада обојеним малтером.

6.6 Слабосџи џемељноџ џгла у џприобаљу залива. Међу главним чиниоцима деструкције градитељског фонда Котора истиче се састав темељног тла, посебно оног у ниском приобаљу на крају најдужег рукавца

Боке. Непрекидно труљење морских организама, талози хумуса спраног са околних падина, слојеви шута од давно урушених грађевина, као и преостали делови њихових фундамената, створили су веома лабилну подлогу на којој почивају иначе плитки темељи историјских грађевина. Са таквим својствима тла, приликом земљотреса, долазило је до појаве *ликвифакције*, наглог претварања површинских слојева земљишта у блатну смесу лишене носивости.

6.7 Нова стамбена насеља у залеђу. Оштећења и губитак простора у Старом граду изискивали су убрзану изградњу стамбених насеља са вишеспратницама у друштвеној својини у Шкаљарима и Доброти. Агломерација у Шкаљарима формирана је од стамбених јединица развијеног плана са централним атријумом, прилагођених изохипсама терена и распореду затечених развијених стабала.

6.8 Градња приватних кућа. Приватне куће су махом подизане у обалном појасу, стварајући фронт некретнина на потесима који су били празни или обрасли вегетацијом. Рађене без одговарајућих пројеката, обликоване по нахођењу власника, куће су добијале стандардне форме пренете из градова на копну: улични низ са гаражама и терасама, балкони просторија са великим трокрилним прозорима и ролетнама, терасе на врху зграде, бетонска степеништа за приступ са обале до главног улаза на спрату. Градња је изведена без традиционалних материјала: камена и дрвене купе-каналнице.

7. СТУДИЈЕ ЗАШТИТЕ И ОБНОВЕ НАСЛЕЂА

7.1 Програмска мајрица за Стари град

7.1.1 Урбана генеза. Проучавање развоја урбане целине заснивало се на паралелном истраживању два врела података: 1) Архивске грађе, археолошких сондирања, историографских студија; 2) Хронолошко-стилских анализа, цртежа и фотоса градитељског фонда. Теренске опсервације изведене су у две етапе: у првој су евидентиране све зграде, као физички чиниоци простора, а у другој подробније оне које садрже очигледне историјске слојеве, или њихове могуће остатке, скривене испод каснијих облога или у темељној зони са остацима претходних културно-историјских хоризоната.

7.1.2 Валоризација наслеђа. Као резултат истраживања наслеђа извршена је прелиминарна споменичка класификација градитељског фонда, на основу вредновања просторне целине и валоризације ансамбала и појединачних грађевина. Валоризација градитељског наслеђа, према потенцијалима из домена културне историје, очување неимарских вештина, просторних остварења и других постигнућа, има двојак циљ: на

једној страни спознајни и научни, а на другој употребни и оперативни. Преломни је моменат када се од теоријског вредновања наслеђа, приступи мерама својеврсне „џрадићелске хирурџије“, којом се архитектонски споменик ослобађа безвредних наслага и регенерише повратком свом изворном стању - до теоријски могућег и практично остваривог опсега.

7.1.3 Физичко стање и функције џраћевина. Аналитички приказ садржи физичко стање зграда и слободних простора: унутрашњу диспозицију и обраду, обликовање грађевина, основне материјале, врсте и очуваност конструкција, начине обраде фасада, кровне покриваче, као и друге архитектонске појединости.

7.1.4 План интјервенција. На основу сазнања из претходних анализа долазило се до плана интервенција који садржи селекцију особености и делова на три категорије: 1) Својства и квалитети архитектонског решења који морају бити обавезно сачувани и трајно заштићени; 2) Негативности које треба потпуно уклонити (безвредне надоградње, преинаке стилских отвора, накнадни слојеви малтера, лоше фуговања и слично; 3) Могућности усклађивања традиционалног склопа и будућих функција, посебно оних којима се постиже обухватна и дугорочна ревитализација споменика градитељства.

7.1.5 Проспори и функције. Елиминацијом простора и елемената садржаних у претходном параграфу добија се структура и капацитет будућег простора, као полазишта за садржаје којима се остварује ревитализација. Погрешно је настојање да се затечени просторни склоп и капацитет *à priori* сматра матрицом будућег стања. Сваки инвестициони подухват, на споменику градитељства, јесте обавеза и шанса да се он макар делимично врати свом интегритету ослобођеном сукцесивних наслага и стерилних преградњи

Студијски пројекат реституције историјске архитектуре мора бити први и одлучујући корак у изналажењу обухватног решења које синтетизује два неретко опречна задатка: рестаурацију трајних вредности традиционалног простора и пласман функција које су комплементарне са историјском грађевином.

7.1.6 Констјрукције и мајтеријали. У процесу урбане обнове, претежан број питања односио се на санацију конструкција оштећених дејствима земљотреса. Већ при првим подухватима стабилизације испољене су значајне неусаглашености физичких својстава историјских зграда и примењених метода њиховог ојачавања. Ангажовањем статичара, специјалиста за стабилизацију историјских, посебно камених конструкција, урађени су пилот пројекти и остварена њихова контролисана реализација.

7.1.7 Ентеријери. Унутрашњости сакралних грађевина украшене су делима ликовних и примењених уметности међу којима су: фреске, скулптуре, олтари, цибориуми, амвони. У естетичкој целовитости суде-лују и обредни предмети и књиге, одежде и друго. У фонду средњовековне стамбене архитектуре мало је преостало од сликаних и пластичних украса ентеријера, нарочито оних из средњег века. У стихијном валу рутинских санација нестајале су оригиналне барокне таванице, портали, степенишне ограде и штучо декорације.

7.1.8 Фасаде. Прелиминарни преглед затеченог стања открио је да су бројне камене фасаде биле покривене накнадним облогама малтера. Стога су истраживања морала да обухвате делимично уклањање таквих, познијих и архитектонски безвредних слојева. Сагледљиви стилски елементи прочеља су документовани дескрипцијама, фотосима и архитектонским скицама.

7.1.9 Слободни ѡросѡтори и зелене ѡвршине. Прегуста структура средњовековнога града, сазданог од вишеетажних инсула, развојених уским улицама и пјацетама, није остављала много простора за развој тргова. Старо урбано средиште, трг пред катедралом Светог Трипуна сачувао је култне функције, а изгубило средњовековне грађевине и комуналне садржаје, који су пренесени на Трг оружја током млетачке управе. Разорно дејство земљотреса 1667. године јако је погодило друштвене комплексе подигнуте на нестабилном темељном тлу према пристаништу. Током обнова у XVIII и XIX веку постављени су двобојни камени плочници тргова и обалне шетнице са дрворедима вредне заштите.

7.1.10 Урбани дизајн. Уређење историјске урбане целине споменичког потенцијала садржи дизајн комуналне опреме и мобилијара отворених простора. То су, најпре, елементи који обавештавају о функцији зграде или локала: фирме, рекламе, графички симболи делатности и друго. Генерално узев они не смеју покривати делове стилских фасада, заштићене историјске целине. Посебан значај има ноћна расвета Старога града Котора са појасом фортификација, Тврђавом и горским падинама. Топографски „фотогенична” панорама Котора нуди разне мизансцене расвете који могу бити пројектовани кроз међународни програм *звук и светло* остварен у многим историјским градовима Европе.

8. БИЛАНС ТРИ ДЕЦЕНИЈЕ УРБАНЕ ОБНОВЕ

Вишегодишња истраживања градитељског наслеђа Старога града Котора који садржи 60 блокова са преко 300 грађевина, обухватила су неколико паралелних токова анализа и документације, међу којима су: хронологија и стилови градње; материјали и конструкције; санације пос-

ледица хаварија; преградње и надоградње. За све некретнине Старог града формирани су досијеи сврстани у блокове – *инсуле* нумерисане под бројевима 1-61. На основу обимног материјала изведени су синтезни уводи за сваку обрађену проблемску област, са смерницама заштите по којима је Регионални завод Котора издавао конзерваторске услове током тридесет година протеклих од земљотреса 1979. до 2009. године.

8.1 Хронолошко-стїилске анализе зайеченоџ стїања архїиїекїу-ре. Током теренских истраживања стања после земљотреса 1979., на фасадама и у ентеријерима откривени су делови средњовековне архитектуре *in situ*, или фрагменти уграђени као *стїолије* приликом многих обнова и адаптација. Изложени у лапидаријуму они су коришћени као изворни елементи за актуелну рестаурацију историјских зграда. Камена прочеља палата и кућа из средњег века, ослобођена накнадних малтерних облога, омогућују графичке реституције изворне архитектуре, на основу којих се могу сукцесивно обнављати стилски елементи.

8.2 Стїудуїјске ресїиїиуције изворних стїрукїура. Конзерваторски услови за обнову историјских грађевина садрже прецизне смернице за рестаурацију изворних решења којима се само делимично успостављају поремећени оригинални склопови пуног споменичког потенцијала. Овакво настојање треба подићи са нивоа детаљних планова и пројеката на широки хоризонт глобалних сагледавања која су тема обухватних планова. Таквим темељним полазиштима биће могуће да се поступно успоставља изворна конфигурација древне урбане целине, а не само појединачних ансамбала или изолованих традиционалних грађевина.

8.3 Ресїаурација барокних њалаїа. Ансамбли барокних палата племића из XVII и XVIII века, били су после пропасти Венеције изложени просторној деградацији поделом на више провизорних стамбених јединица за смештај новопридошлих становника. *Пауїеризација* наслеђених репрезентативних целина оставила је поразне резултате у Старом граду у фонду средњовековних и барокних палата некадашњих племићких фамилија. Конзерваторским условима и пројектима потпуно је искључена, као крајње неподесна подела изворне целовитости на више корисника.

8.4 Конзервација и ресїаурација сакралних здања. У доба развијене средњовековне комуне подигнут је већи број сакралних грађевина, манастира и цркава, међу којима се истиче монументална катедрала утемељена 1166. године, а надограђивана и обнављана током више столећа, нарочито после снажног земљотреса 1667. године. Након 1979. Катедрала је систематски истражена и асеизмички стабилизована, уз презентовање унутрашњег склопа из старијих фаза. Упоредо са њом, конзер-

ваторски је третирана група средњовековних цркава, међу којима и првобитна катедрала, Света Марија од ријеке.

8.5 Регенерација насеља у њриобалу светске башићине. Програмска матрица студије заштите и обнове Старога града Котора примењена је на друга места залива (Рисан, Прчањ, Столив) уз одговарајућа сажимања и допуне. Некадашњи ансамбли помораца обуватају радионице за ремонте и спремишта опреме, а оне трговаца магацине за робу превожену бродовима. На обали испред развијених прочеља местимично су сачувани делови пристана са ривама, молима за везивање једрењака прекоморских трговаца и басенима за барке – *мандраћима*. У залеђу зграда постојала су економска дворишта. На њих се надовезују вртови са стаблима агрума и маслина. По падинама брда преостали су делови винограда. Терени на вишим котама подесни за испашу, постепено су остајали запарложени.

У басену которско-рисанског залива Боке крајолик се манифестује у разним спрегама самоникле природе и градитељства. На падинама полуострва Врмац, дуж горњег пута, сачувани су остаци некадашњих руралних групација породица и братстава удаљени од обале због гусарских препада и турских галија. На доминантним положајима сачуване су поједине сеоске цркве окружене гробљима. Данашњим и будућим корисницима стоје на располагању древне градитељске агломерације у природном окружењу и благотворном климату, као непресахли преносиоци културе живљења. Посебност Доброте чине сачувани остаци бројних *џалаца*, резиденција племићких и грађанских породица Котора међу којима се истичу оне у поседу истакнутих помораца: власника бродова, капетана дуге пловидбе и трговаца.

8.6 Нејрихвајљиви захваћи на истјоријским зраћевинама. На врху поражавајућих последица брутализма неких асеизмичких санација јесу поједини которски палаци, који су споменички стерилизовани и претворени у својеврсне армиранобетонске бункере. Отпор бројних југословенских конзерватора, оснажен истраживачким пројектима страних и домаћих конструктора, довео је до примене метода прилагођених ојачавању историјских грађевина. Њима се оне спасавају не само као утилитарни простори, већ надамце као споменици градитељске културе. У рутинским захватима, уместо елемената изворне архитектуре, уграђивана су робусна армирана бетонска ојачања кадра да одоле дејствима разорних потреса. Међу њима су масивне вертикалне и водоравне греде ужљебљене у камене зидове, који су због тога морали бити усецани на местима највеће отпорности, при угловима са превезима монолитних клесаника. Површине носећих зидова облагане су армираним торкрет-бетоном (са једне или на обе стране) који је покрио камене елементе ентеријера: венце, оквире

портала, пила, нише и друго. Масивне аб таванице и кровне конструкције надмашиле су затечена оптерећења на темељно тло.

8.7 Обнова сјоменика жрадићелсјтва научним методима зашћићие. Масовна обнова градитељског наслеђа Котора налагала је селективан приступ избору метода и средстава којима се могу постићи рестаурација архитектуре, адаптација простора за будуће намене, стабилизација традиционалних структура применом савремене грађевинске технологије. Насупрот свим разликама у врсти архитектуре, физичком стању грађевина и затеченим функцијама простора, подухвати на градитељском фонду вођени су ка истоветном циљу: да се спознају, валоризују и сачувају њихови споменички потенцијали.

8.8 Извођење обнове сјамбених зграда. Када је у питању Стари град, носиоци пројеката стабилизације суочавани су са: ансамблима и блоковима кућа на два или три спрата са поткровљима, фасадним и носећим зидовима од клесаника и трпанца у језгру, преградњама од мешовитог материјала, дрвеним крововима и дотрајалим таваницама, танким преградама између просторија урађеним од скелета са испуном од лакних материјала.

На традиционалним каменим кућама, по правилу су уклањане дотрајале дрвене конструкције, изузев у случајевима где су сачуване таванице са релефном и бојеном декорацијом. У ослобођеном простору подигнуте су асеизмичке структуре сачињене од унутрашњих носећих зидова у оба правца. Они су формирали крути склоп са таваницама аб стубовима и серклажима само делимично усидреним у масивне фасадне зидове.

Код решења са касетираним плафонима, резбареним и бојеним таванчама и полихромним украсом, између старих дрвених таванча представљани су челични носачи који преузимају тежину подне конструкције, корисна оптерећења и окачен изворни плафон. Финалне ретуше декорације ентеријера изводиле су екипе конзерватора, сликара и кипара.

Растресени појасеви оригиналних прочеља, који морају бити сачувани у изворној текстури, без презиђивања, стабилизовани су техником армирања камених зидова између углова просторија и суседних отвора Применом рударског ротационог сврдла бушени су канали у које се постављане челичне шипке формирајући арматурну мрежу. Све површинске пукотине и напрслине заптиване су глином да би се спречило отицање ињекционе смеше од агрегата и везива. Завршни поступак садржавао је чишћење и фуговање фасада према изворној техници.

9. СМЕРНИЦЕ ЗА ГУП И МЕНАЏМЕНТ ПЛАН

9.1 Базна сјудија за Генерални урбанисјичи љлан Којора из 1983. У овај текст пренета су њена полазишта, која су и после 25 година

примене сачувала актуелност, као и програмска матрица, која може бити коришћена у припреми новог Просторног плана и ГУПа Котора.

Материјал Студије подељен је на два основна поглавља:

1. *Градињелско наслеђе*. Евиденција и валоризација наслеђа по зонама и насељима: вредности градитељства и природних амбијената, поремећаји и девастације, санациони радови изведени после земљотреса. У закључним разматрањима изложене су смернице за заштиту и обнову целина, ансамбала и појединачних грађевина споменичког потенцијала.

2. *Заштити и обнова*. Преглед прописа и одлука усвојених после 1979. године. Изложени су постигнути резултати. Анализирани су погрешни поступци са лошим дејствима на споменичке вредности градитељског наслеђа. Изложена је методологија за третман светске баштине уписане на Листу Унеска.

9.2 Смернице за Гуј и Менаџмент план. Трасиране су у Базној студији и тексту *Три деценије заштите и обнове светске баштине Котора* (видети увод са наведеним насловима)

10. ПОЛАЗИШТА ЗА НОВА ПЛАНСКА ДОКУМЕНТА

Принципијелни ставови и смернице заштите наслеђа уграђени у ранија планска документа изложени су у претходним поглављима. Она остају на снази и у наредном циклусу планирања уз образложене критичке опаске. Овде се истичу подухвати којима би требало дати приоритет у будућем планирању и реализацији.

10.1 Тврђава. Стрми рељеф стеновитог масива, одвојен од обронка Ловћена, са градом у његовом подножју и кастелом врху (кота 260 м) чинио је Котор неосвојивим. Међутим, та његова одбрамбена одлика чини данас тврђаву Св. Ивана неприступачном како за најмлађе, тако и за најстарије генерације посетилаца. Тегобно успињање по уским стазама и серпентинама представља једини начин физичког освајања доминантног прајезгра, са чијег се платоа сагледава панорама залива и отвореног мора. То је најповољнија стартна позиција за спознају основне топографије Боке и глобалне генезе Котора. После тога, може се приступити обиласку Старога града и других насеља у приобаљу залива уписаног на Листу светске баштине. Да би се разрешило ово питање, предузета су испитивања техничких околности за конструкцију лифта од подножја Гурдића и платоа на врху тврђаве. Овај подухват треба обавезно укључити међу приоритете нових планских докумената у наредном периоду.

10.2 Спирити зраг. На основу конзерваторских услова припремљених за 61 грађевински блок са сса 300 зграда обављени су главни санациони радови и потпуно обновљена комунална инфраструктура. Приори-

тет у редоследу и опсегу радова имале су историјске грађевине значајног споменичког потенцијала које су претрпеле штете током земљотреса 15. априла 1979. године. Ван реализације остале су поједине давно напуштене куће и парцеле преминулих или непознатих власника. Такође и неки неприступачни и у коров зарасли положаји. Сада, управо њима, треба осигурати приоритет неопходног уређења јер својим постојањем девалвирају постигнуте резултате еколошког и амбијенталног санирања средњовековног града унутар зидина. После три деценије активног живота, бесумње, је потребно да се сукцесивно обнављају позиције инвестиционог и текућег одржавања свих некретнина. У склопу припрема за реализацију потребно је да се власници и корисници зграда обраћају Регионалном заводу за заштиту споменика културе Котора ради добијања конзерваторских услова.

10.3 *Осјала насеља у њриобаљу залива.* За разлику од Старога града, који је саздан од густих блокова, тргова и пјачета, а притом садржи несразмерно мало вегетације, насеобине мешовитог урбано-руралног типа прожете су зеленим површинама и растињем. Тежиште њихове будуће регенерације мора бити посвећено *културном њејзажу* као генералној особености, која поред економске функције у себи садржи значајне споменичке потенцијале. Стога, у будућим конзерваторским смерницама и условима за регенерацију животног окружења старог Котора хортикултурна компонента пејзажа мора бити третирана као квалитет потпуно равноправан са градитељским наслеђем. У том послу неопходно је професионално суделовање сарадника Завода за заштиту природе. Аналогно је ангажовање Института за биологију мора у дугорочном еколошком подухвату ревитализације акваторијума Боке, посебно затвореног которско-рисанског рукавца залива и његовог истрајног претварања у јединствени басен здравог живота, риболова, спорта и рекреације.

10.4 *Прчањ и Сјолив.* Приликом својевремених припрема детаљних урбанистичких планова за подизање медицинских установа и ансамбала здравственог туризма урађене су конзерваторске смернице. Оне садрже анализе могућих локација, повучених од обале и окружених појасом зеленила. Оваквим приступом ансамбли новоградњи неће стварати баријере на иначе уском појасу уз обалу мора одвојеном од окружења трасом старог пута. Подробнији подаци налазе се у оквиру досијеа за ова насеља.

10.5 *Морињ.* Питома оаза приобаља, са драгоценим токовима слатке воде, представља изузетан феномен не само у Котору и Боки, већ и на ширем простору приморја. У старо време, јазови потока покретали су млинове за жита и маслине. Зграда једног од њих, крај саме обале мора, могла би се ревитализовати успостављењем њене изворне функције,

као подстрек за обнову других и градњу нових. Природна својства насеља Мориња садрже основне услове за синтезу традиције и данашњег живота. Спретном каптажом могла би се повезати врела са мрежом јазова за покретање воденица, заливање башти, оранжерија и других воћњака.

Формирањем и устрајним одржавањем овог својеврсног еколошког резервата за производњу здраве хране (традиционалног крупнозрног мељива и натуралног уља, племенитог агрума, приморског поврћа и ароматичног биља) била би створена витална база финансирања поменутих и пратећих делатности и њихов пласман на самом извору. Котролисана продукција врхунског квалитета допринела би понуди Мориња знатно више и неупоредиво боље од опсесивних идеја о подизању хотела и асфалтирању живе природе. Својим гломазним габаритима и неизбежном инфраструктуром они би сатрли ову јединствену природну творевину која спада у сам врх вредности *културног наслеђа* захваљујући којему је подручје Котора сврстано на Листу баштине.

10.6 Рисан. Током претходних година значајно је порастао промет некретнина и земљишта, нарочито градивих парцела и комплекса на вишим котама изнад историјског средишта Рисна. Претежна намера већине купаца јесте улагање у непокретност чија ће цена вишеструко порастити ширењем насеља и урбанизацијом простора у окружењу језгра. Растресита структура и велики, неизграђени простори погодују онима коју ишчекују инвестициони бум и значајне личне добити.

Прилика је да се у концепт новог просторног плана унесу параметри за основни зонинг површина и планове детаљне регулације места са структуром насеобина и режимом новоградњи. Притом, мора се узети у обзир обавезујућа чињеница да је Рисан унутар заштићене зоне на Листи светске баштине под патронатом Унеска. Никаква стихијна купопродаја и новоградња не смеју постати легализована катастарска подлога са диктатом свршеног чина наметнутог нормама и технологији друштвеног планирања.

У оквиру студије рађене за Генерални урбанистички план Котора и објављене 1988. као и конзерваторских услова за Детаљне урбанистичке планове историјског језгра Рисна и других обалних места, трасиране су смернице за урбану обнову и ревитализацију. Бројне сугестије нису још реализоване, па се могу уклопити у нова планска документа уз могуће модалитете. Међу њима је и следећи принципијелни став: *„Изложена градињелска хронологија требало би да буде сачувана и још јасније изражена ...средствима просторног планирања. Широко расформирана шкољка око рисанског залива, релативно просторно и распресисано насеља омогућују подизање нових ансамбала одвојених зеленим покрив-*

нама од историјских ансамбала. Врбови и башиће са недованим зруја-цијама високо зеленила, са партерним насадима, медитеранским воћем, лозом и маслинама одлика су рисанског насеља, његовог дрвног урбанизма и стамбене културе. Оваква традиција сачувана и проширена на околном подручју новоградњи треба да постигне улогу регулатора, шампон зоне између старих и нових четврти, да послужи као асаж између различитих тема исте композиције. Тиме би се обезбедила заштитна њезажних вредности и лика старог Рисна, а истовремено његово уклањање у формуле данашњег живића”.

Од посебног је значаја за ревитализацију старог Рисна мрежа канала каптираних из Спиле којима су напајане баште, нарочито у доба турске власти. У которском поднебљу, оскудном у слаткој води, ова животна драгоценост мора бити свестрано искоришћена.

10.7 Пераси. Обавезујући однос према панорами историјског језгра садржан је у смерницама уграђеним у Генерални урбанистички план Котора: [...] „Агломерација Перасића исписује се зусиом, композицијом структуром и јасним границама, ван којих је природно окружење. Мада није био обухваћен зидинама, Перасић оставља утисак средњовековног града ситног периметром, који је ограничио његов физички ојсег. [...] Барокна експозиција, која је у другим местима примењивана при градњама илемећких илалаћа, жућних цркава и самостана, овде је обухватила целину насеља. Ликовна формација Перасића културно је наслеђе првог реда којем морају бити подређени сви будући захвати. [...] У склопу заштитне урбаног идентитета Перасића мора се свим мерама спријечити да се између насеља и тврђаве појави шампон новоградњи, који би се намећуо трајним вредностима целине. [...]

10.8 Дороти. После земљотреса 1979. годне подигнути су блокови стамбених вишеспратница повучених према подножју брда. На околним просторима, испред или са страна нове насеобине, могу се подизати куће мање спратности, или породичне приземнице окружене зеленилом.

Ограђене просторе око старих палата треба трајно ослободити ефемерних приградњи у склопу регенерације врта и припадајућег околног комплекса.

11. ПРИСТУП БОКИ КАО НЕДЕЉИВОМ РЕГИОНУ

Простор Боке Которске административно је издељен на три општине за које се раде појединачни планови (просторни, генерални, детаљни), уз неопходна повезивања инфраструктуре, посебно траса путева, мреже водовода, колектора канализације и слично. У стандардној методо-

логији планирања наглашене су границе раздвајања, а потиснуте природне и друштвено-историјске симбиозе, остварене у градитељству, уметности, пејзажу и другим доменима културне традиције поднебља недељиве Боке.

11.1 Инијеграјтивна улога Регионалног завода. Потреба увођења регионалне оптике планирања испољава се нарочито у заштити историјских агломерација и споменика културе. Она је секторски успостављена кроз Регионални завод у Котору. Ова законски надлежна институција има најнепосреднију улогу стожера окупљања како за дугорочне акције, тако и за разноврсне оперативне задатке. Интегрисање простора Боке од посебне је користи за туризам. Обједињена понуда може садржати већу разноврсност смештаја, одмора, разоноде, а нарочито шире спознаје природног и културног наслеђа.

12. ЕКОЛОШКА СТРАТЕГИЈА РАЗВОЈА

У темељне одреднице Устава и матично законодавство Црне Горе уграђена су еколошка начела и путокази дугорочног развоја земље. Таква вишегенерацијски подухват изискује коренити преображај досадашњих доктрина, понашања и технологија које прогресивно луче разоврсна загађења животног окружења.

У раздобље еколошког преображаја Бока ступа са хипотеком инфраструктуре недостатне не само за нормативе развоја туризма, него и за свакодневне потребе становништва. Почетни кораци оздрављења и припрема простора за будуће садржаје и новоградње обављени су током година после земљотреса. Међу њима су: измештање индустрије из Шкаљара у Грбальско поље; пробијање тунела кроз Врмац са везама ка Тивту и Будви; мрежа регионалних колектора са пумпама за избацивање отпадних вода из Боке до отвореног мора; чишћење залива и морског дна од наслага вековног муља и многобројних локалних улива прљаве воде; санирање пространог акваторијума за потребе живота становништва и боеравак туриста, посебно за спортове на води.

12.1 Режим еколозије. Достизање и очување еколошких стандарда животне средине јесте подухват који изискује мобилизацију - од државне до локалне заједнице, посебно колективну дисциплину становника и других корисника. У данашњем свету који се рационално удружује, помаже и разуме, не могу бити толерисани они који агресивно крше општа правила понашања и не поседују обзир према околини. Ту нада све спадају ометање и угрожавање гостију неконтролисаним вожњама кола и глисера, прегласна забављачка музика на јавним просторима и летњим терасама, као и друга нецивилизована понашања која грубо ком-

промитују све уложене напоре, традиционално гостопримство и углед овога подручја.

13. МЕЃУНАРОДНИ ПРИНЦИПИ И ДОКУМЕНТИ О НАСЛЕЂУ

Из обиља докумената изабрано је неколико која се односе на питања заштите културног и природног наслеђа и настала под окриљем међународних организација. Она су приказана кроз превод изабраних делова интегралног текста.

13.1 Унеско. *Прејорука о зашџиџи ѓприродноџ и кулџурноџ наслеђа на националном ѓлану*, Париз 1972

13.2 Икомос. *Међународна ѓовеља кулџурноџ ѓтуризма. 1990.*

13.3 Савеџ Евроѓе

13.3.1 Конвенџија о зашџиџи архѓџекѓонскоџ наслеђа Евроѓе, (1985.)

1.3.3.2 Евроѓска Конвенџија о ѓејзаж (Фиренџа 2000)

14. КУЛТУРНИ ПЕЈЗАЖ - СИНТЕЗА ПРИРОДЕ И ГРАДИТЕЉСТВА

Постепена еволуџија заштите непокретних културних добара у свету показује прогресивно ширење: од спасавања појединачних монументата до очувања просторних целина, од физичке конзервације архитектуре до њене функционалне ревитализације, од пасивне заштите путем прописа, до активне обнове кроз регулационе планове. Упоредо са тим, шири се и јача заштита природе од резервата и националних паркова, до географских и ботаничких реткости. Актуелна доктрина конзерваторства сагледава наслеђено животно окружење кроз вишеструке симбиозе природних формација и градитељства. У стручној литератури и међународним конвенџијама симбиозе самоникле природе и ѓудских активности дефинишу се термином *кулџурни ѓејзаж*.

14.1 Подручје Коџора. У регистар непокретних културних добара укључује се све веђи број споменика ове врсте, од којих су поједини сврстани на Листу светске баштине. Међу њима је и природно-градитељско подручје Котора, које се и одликује вишестолетним синтезама природних формација и са њима сраслих ѓудских агломерација. Теренске анализе постојећег стања пружају бројне доказе о бризи и спретности древних градитеља да уклопе своје насеобине у оквире природног окружења.

Сраслост градитељства са спонтаном природом очитује се и у забитним планинским засеоцима настајалим веђ у праисторији. Стамбено-економске групације патријархалних породица и братстава, из протеклих раздобља, никад нису биле темељене на зиратном земљишту, него на по-

ложајима стеновитих избоја подесним за фундарање кућа, а сасвим некорисним за земљорадњу. У горским пределима са развијеним сточарством, у депресијама терена преостајале су минималне парцеле попуњене земљом нанесеном бујицама. Минијатурни поврћаци ограђивани су каменом да би се сачувао животно драгоцен плодни хумус.

Обалне насеобине которског залива Боке утемељене су после одласка Турака. Дуж граничне линије акваторијума низали су се пристани са мандраћима и молима за сидрење трговачких једрењака, рибарских барки и породичних пловила. Архитектура домова испољавала је професије и социјални статус власника – од скромних приземљуша тежака и рибара преко породичних ансамбала до палата племићког и грађанског сталеза. Матичне зграде развијених прочеља праћене су анексима за рад или складиштење робе и хране. Унутрашња дворишта надовезивала су се на вртове у којима су гајени виногради, маслињаци и воћњаци агрума, или баште са медитеранским поврћем и ароматичним биљем. На истакнутим положајима у средишту насеља подизане су жупне цркве и капеле окружене гробљима и наглашене вертикалама звоника и чемпреса.

На завршетку залива лежи Стари град са тврђавом Светог Ивана на врху 260 м изнад мора и насељем у подножју стеновите стрмине којом се огранак Ловћена усидрио у залив. Развијени појас фортификација грађен каменом из матичне хридине стопио се физички и ликовно са горским позањем. Његова изворна конфигурација изискује најстрожији режим заштите од било каквих градњи које би унеле поремећаје у јединствену хомогеност исконске природе.

14.2 Рејенерација културног њејзажа. У вишегодишњем периоду обнове приоритет је усмераван према градитељском наслеђу. Знатно мања пажња посвећена је природном окружењу: шумама и биљним стаништима, пашњацима и ливадама, њивама и баштама; маслињацима, виноградима и воћњацима, вртovima окућница. Такође и остацима арборетума егзотичних врста формираних око појединих палата, као и другим облицима хортикултуре неговане у медитеранском климату. Сав биљни свет, израстао спонтано из масива природе, садњом и неговањем, чини спону аутохтоне природе и градитељства у токовима свакодневног живота и потреба људских заједница. Он је истовремено споменик културе живљења и витална неопходност савременог човека спутаног у стамбеним гетима индустријског планирања и продукције.

Ван ареала светске баштине Котора, у горском појасу изнад Боке, засад мирују многи километри пашњака и шума у незагађеној природи, погодни за сточарство, посебно за традиционалне специјалитете за чију је продукцију неопходан планински микроклимат. Умереном изградњом и новим приступним путевима, осунчани пропланци широко растворе-

них панорама постајаће постепено зоне секундарног становања и сезонске колоније културног туризма. Невелика растојања између обале и обронака Ловћена или Орјена омогућују коришћење изузетне, од природе подарене погодности: дневну рекреацију на мору и ноћни одмор у свежини прелазног приморско-горског климата изнад Горњег Грбља, Рисна и суседног Херцег-Новог.

Уместо инсистирања заговорника комерцијалног туризма на ономе што његовом подручју недостаје (вишекилометарске плаже и мега хотели) Котор нуди своју урођену синтезу приморја и загорја, урбаног и руралног, градитељства и природе, између којих је у давна времена и настао са својим малим насељима - као древни претходник данашњих еколошких доктрина о свеобухватној *култури живљења*.

15. СИМБИОЗЕ ИСТОРИЈСКИХ ПРОСТОРА И БУДУЋИХ ФУНКЦИЈА

Споменички потенцијал заштићених градитељских агломерација може бити сачуван и успешно регенерисан увођењем савремених функција живота прилагођених традиционалним просторима, које су способне да остварују приходе довољне за текуће одржавање и повремене адаптације. Генерална обавеза свих предузетника обнове јесте очување споменичког интегритета који не може бити физички амортизован, већ регенерисан методама научно утемељене заштите и конзервације.

Адекватним програмима и пројектима може бити постигнута боља искоришћеност расположивог стамбеног и пословног простора без надоградњи и неподесних анекса. У благотворном приморском поднебљу на располагању су разни прелазни облици између затвореног простора и отворених површина које се наткривају стрехама, сенче одринама лозе, прожимају стаблима агрума и крошњама маслина. Таква решења искушана у животној пракси древних градитеља и власника породичних домова дају најпоузданије исходе стапања архитектуре и живе природе у непосредном окружењу.

15.1 *Однос стјароџ и новоџ.* Традиционалне једнопородичне куће сазидане у камену и новоградње од индустријских продуката треба да сједињује прилагођеност природном рељефу терена, стрикна поштеђеност затечених стабала, задржавање камених ограда парцела формираних од сувозида, прилазних стаза и рампи трасираних по изохипсама, пролаза између површинских избоја стеновитог тла који морају бити сачувани без механизованог насилништва. Новоградње породичних кућа рационалне геометрије и једноставних елемената могу и морају бити утемељене на постулатима прожетим искуствима традиционалног неи-

марства. Притом, обликоване без формалних подражавања стилских форми градитељства прошлости. Општа је појава да се ван ареала историјског града подижу индивидуалне куће намењене за стално становање или сезонски боравак, посебно за издавање туристима. Нарастање рентијерског менталитета међу приватним власницима баца у засенак вековну традицију породичних боравишта која нису била само заклон и простор предаха укућана, већ надасве оазе производног рада и везаности за обрадиву земљу у склопу поседа.

15.2 Урбано-рурална конфигурација. У агломерацијама прелазне рурално-урбане формације у приградској зони, формиране су насеобине растресите структуре у којима су куће окружене плодном земљом, ливадама или пашњацама, као својеврсни изданци античких *вила русијика* где се од давнина производила храна, убирала летина, готовили специјалитети сточарства, неговао агрум, цедило уље, правило вино. Летња боравишта племића и грађана служила су и за повремене скупове посвећене поезији, музици и доживљајима помораца, у чему је предњачио недалеки Дубровник са својим летњиковцима.

У приобаљу источног Јадрана настајале су многобројне приградске насеобине у којима је остваривана интеграција урбаних и руралних скупина, активности и нарастања својеврсног социјалног слоја и менталитета. Међу њима су поморске општине Котора у прстену око акваторија, на падинама Врмца и дуж Доброте, у Грбљу, на Луштици, на обали отвореног мора. Преломно је питање како данас усмерити токове њиховог развоја: да ли ка монокултури туризма и угоститељва, или према традиционалној разноврсности делатности чије ће регенерисано предање постајати окосница прогреса. Обрађивач ове студије приклања се другој алтернативи. Њоме се може остварити не само ревитализација споменика културе, већ надасве свеобухватна *култура живљења* којој је и древни Котор дао трајан допринос међународно вреднован као добро светске баштине.

15.3 Поднебље. Културна баштина изискује дубинску ревитализацију у којој дела прошлости зраче магнетном снагом која спонтано мобилише друштвену бригу, покреће међународни патронат, привлачи радозналост не само масовног, већ посебно - културног туризма. Идеја водила регенерације јесте свеобухватни и трајни третман животног окружења, а не културолошка кампања понета професионалном бригом за наслеђе. Унескова категоризација садржи мото обнове Котора као изузетног остварења природе и људи сачуваног кроз дугу историју.

Стратегија овог Просторног плана (и осталих који из њега произлазе) мора бити регенерација свеукупног простора за развијање производних функција према потребама данашњег (и будућег) живота. У ње-

му ће се интегрисати традиционалне насеобине окружене атарима негованим методама савремене аграрне екологије. Расположиво земљиште: од окућница, преко старих фарми до нових макрокомплекса добијаће виталне улоге према критеријумима високо развијеног света који тражи и ствара здраву храну и воду за потребе становништва, извоз и туризам.

16. НОВОГРАДЊЕ У СПОМЕНИЧКОМ ОКРУЖЕЊУ

Током година које су следиле земљотрес 1979. тежиште обнове било је на санацији оштећеног грађевинског фонда, обнови дотрајале комуналне инфраструктуре и успостављању основних животних функција. Подигнуто је мало друштвених комплекса, нарочито у опсегу подручја сврстаног на Листу светског наслеђа. Поједине иницијативе за подизање хотела праћене су понекад илустрацијама, које нису у рационалном односу са поднебљем Боке, споменичким статусом Котора и предметном локацијом.

16.1 Студијски његов. Комерцијалном опхођењу непознатих аутора и анонимних инвеститора мора се супротставити методологијом професионално упућених институција и квалификованих тимова познавалаца историје и наслеђа овог подручја. Први и пресудан корак у интерполацији новоградњи јесте студијска припрема. Она треба да садржи прелиминарну карту прихватљивих локација. Потом, програмске капацитете и просторне особености адекватне локацији, а не априорним захтевима предузетника.

Финансијска улагања друштвене заједнице у обавезујуће студијске припреме биће вишеструко надокнађена квалитетом пројеката насталих на темељу међународних критеријума за подручја светске баштине. Генерално полазиште за обликовање новоградњи јесте следеће: Бока, а посебно Котор, не одликују се километрима песковитих плажа према отвореном мору дуж којих се могу низати мамутски хотели високог стандарда. Њиховој историјској топографији, културном пејзажу, расположивом простору и међународном споменичком статусу морају бити прилагођени избори локација, капацитети и конфигурације новоградњи. А не – обратно!

16.2 Уклањање амортизованих његовности. У склопу овог проблема налази се и потреба преиспитивања опстанка и реконструкције амортизованих хотелско-угоститељских зграда подигнутих пре више деценија. У општем је интересу да се гломазне некретнине трајно уклоне, нарочито када блокирају делове обале крај Старога града омеђеног зидинама. Прошла су времена када су подизани мамутски хотели као симбо-

ли напретка - у најнепосреднијем суседству и ривалитету са заштићеним историјским језгром града.

16.3 Хотел Фјорд. У траженим смерницама за хотел *Фјорд* на приобаљу Шкаљара изражена су полазишта која се овде помињу у сажетом обиму. Садашњи корисник је истакао намеру да дотрајали хотел уклони и на истој локацији подигне нови повећаног габарита, који би обухватио и околне слободне површине. Почетни став Регионалног завода је да постојећи хотел треба у потпуности уклонити као грађевину прегломазну за предметну локацију уз морску обалу на самом крају залива и у непосредном суседству са Старим градом омеђеним зидинама. Према конзерваторским смерницама из 2008. године, на простору садашњег хотела и суседних затечених зграда требало би планирати агломерацију спортских и друштвених садржаја растресите структуре и приземне конфигурације проткане зеленилом, која би се повезала са постојећим објектима и теренима за спорт, рекреацију и забаву. У складу са таквим функцијама предложено је да се нови хотел подигне на падинама Шкаљара, где постоје напуштене зграде индустрије која је после земљотреса 1979. пресељена у Грбаљско поље. Хотел у непосредној околини спортских хала и терена био би претежно коришћен за смештај такмичара и посетилаца међуна-

Шкаљари

Поглед на Шкаљаре и јужни прилаз граду

Југооцеанија и хотел Фјорд

родних турнира и ревија, што би Котору осигурало учестала атрактивна збивања неспутана ћудима климе. Суштински сродни ставови о хотелско-угоститељским објектима изражени су још у одредбама *Генералноћ урбанистичкоћ ѓлана Боке Коџорске из 1970. године*. (књига 2 / 4.2.4.1). Њима се предлагала новоградња и коришћење постојећих вила погодних за најам туристима, уместо подизања гломазних хотела [...] У следећим одредбама (књига 1/ 2.3.4.2) предложено је да се у плитком акваторију, на крају заливу, формира марина за јахте и друга пловила, као део спортског центра који би се формирао на обали Шкаљара.

17. УСПОСТАВЉАЊЕ ЛОКАЛНЕ НАВИГАЦИЈЕ У ЗАЛИВУ

Током столећа, пре појаве бродова на парни погон, дуж оперативних делова обале, формирани су басени за сидрење мањих пловила и мола са битвама за везивање бродова на једра. Крај њих су обликоване рампе за истезање пловила ради ремонта. Испред низова кућа помораца постојали су манипулативни платои за прекрцај робе. У приземљима зграда формирани су високи магацини са широким вратима и малим прозорима при врху, за светло и вентилацију. Индустијска револуција, развијана током XIX века, унела је радикалне промене у поморску пловидбу. Традиционалне једрењаке потиснули су пароброди великог капацитета опремљени за прекоморске дестинације. У Боки, дотадашње камене риве и мола замениле су обалоутврде и докови саграђени за бродове дубокога газа.

Упоредо са тим, развој друмског саобраћаја трасирао је колске путеве уз саму обалу, уништавајући традиционалну конфигурацију са комуналним и приватним пристанима и са басенима - *мандрачима*. Они су местимично сачувани на ретким потесима и у ограниченом броју, посебно испред ансамбала некадашњих морепловаца и трговаца.

Агресивни пораст моторизованог промета изазива све већа загушења на коловозним тракама и површинама узурпираним за паркирање возила, нарочито током летње сезоне са боравком или транзитом туриста. Упркос растућим тешкоћама које узрокује саобраћај путничких и теретних возила, и у Котору као и посвуда, не предузимају се кораци стратешког учинка у овој области планирања. Притом, као да се заборавља да је Котор настао уз море, да је од њега столећима живео и да је више него рационално да се и на мору, а не само на копну, изналазе савремена решења, међу којима је потенцијално највреднија прометна улога неизмерног и природно заштићеног акваторијума.

17.1 Ускрснуће навиђације. Регенерацијом давно обамрле локалне пловидбе по унутрашњем мору Боке, посебно Котора, могла би се побољшати, ако не и разрешити нека прометна питања која се до данас са-

гледавају кроз оптику „копнених“ варијанти и превласти својеврсног *друмског менталиитета планирања* у приморском поднебљу. Поступном обновом старих и градњом нових сидришта и пристана бесумње би се повећала атрактивност туристичке понуде у природно заштићеном заливу погодном за свакодневни живот мештана, спортске активности омладине и рекреацију гостију.

Припрема просторних и генералних планова пружа шансу за успостављање приобалне пловидбе у акваторијуму Боке, увођењем сталних и сезонских линија. Израдом синхрон плана на регионалном нивоу могло би се постићи повезивање туристичких итинерера са упознавањем Боке у њеној природној и културно-историјској целовитости. После штетног и дуготрајног прекида били би успостављени историјски прилази с мора, према панорамама полеглим по падинама приобаља, са разноветним силуетама и конфигурацијама насеља, периметрима око урбаних језгри, прочељима палата и кућа, фасадама и звонницама цркава и манастира, хортикултурним окружењем у медитеранском поднебљу. Которски огранак Боке, са пространим акваторијумом обухваћеним горским амфитеатром, изузетно је погодан као визуелно средиште за спознају генезе и непосредне доживљаје културног пејзажа којему је признат статус споменика највишег ранга, уписаног на Листу светског наслеђа коју формира Унеско.

Линије локалне пловидбе у которско-рисанском рукавцу Боке текле би у оба смера између терминала у Котору и на Веригама са пристанима у главним местима. Теснац на улазу у которско-рисански рукавац Боке природно је стециште и раскршће путева из разних праваца повезаних трајектом између обалних места Каменара и Лепетана. Незаобилазна позиција Верига нуди се као природна локација терминала за авио, морски и друмски саобаћај. Он би обављао прометне функције града Котора и Боке, али не би физички узурпирао приобаље которско-рисанског залива - предела заштићеног уписом на Унескову Листу светске природе и културне баштине.

Проблематика трасирања јадранске магистрале мостом преко Верига, наслеђена из ранијих одлука и планских докумената, доживљава преиспитавања варијанте у теснацу свршеног чина чије се последице не дају избећи ни сагледати, посебно траке које спајају мост са тунелом кроз Врмац и которски рукавац Боке са Старим градом.

17.2 Терминал и база у Веригама. Прометни притисак на приобалне насеобине могао би се савладати изградњом комплексних терминала за све врсте путничког промета. Кола моторизованих путника, током боравка у Боки, била би чувана на паркинзима и у колективним гаражама. Приспели гости би до изабраних одредишта били превожени минибусима, пловилима туристичко угоститељских организација, или власника

приватних пансиона. Уски обални пут био би знатно растерећен, а обновљена локална навигација могла би да задовољава основне потребе мештана и гостију.

18. КУЛТУРНИ ТУРИЗАМ НА ПОДРУЧЈУ СВЕТСКЕ БАШТИНЕ

Глобалистичка доктрина комерцијалног туризма заокупљена је и у поднебљу Боке Которске, освајањем приобалних локација за градњу хотелско-угоститељских капацитета масивних габарита и планираних прихода од туристичке индустрије. У њеној оптици нема места за бригу и моралну одговорност према критеријумима међународне заједнице дефинисаним кроз обавезујуће конвенције Унеска о светској баштини. Праћења збивања на терену указују да тактика довитљивих предузетника и предусретљивих извршилаца власти неретко надвладава стратегију мислећих планера.

Са развојем доктрине заштите природног, градитељског и осталог културноисторијског наслеђа, настају појам и пракса културног туризма. За разлику од *индустријског туризма*, који је претежно окупиран високим стандардом смештаја, исхране, разоноде и осталог материјалног берићета, *културни туризам* је усмерен на упознавање и доживљавање тековина културе предака и савременика, међу којима су: остварења градитељства и уметности, обичаји и фолклор, музеји и галерије, фестивали и концерти, позоришне представе и друге манифестације.

18.1 Породични простори и аранжмани. У спектру понуде за боравак гостију културни туризам јача улогу комфороног домаћег смештаја са (полу) пансионским услугама уз исхрану у приватним гостионицама. У низу малих насеља, дуж разуђеног приобалја, могу се адаптирати или саградити виле са апартманима за изнајмљивање, попут развијене праксе медитеранског поднебља. У изналажењу одговарајућих солуција за Котор предност треба дати регенерацији традиционалних камених кућа. Такође и ангажману њихових укућана на разним пословима које обухвата породични туризам, у атмосфери гостољубивости и спонтане присности гостију и мештана која је најбоља снага привлачности.

Међу заблудама које стоје на путу развоју кућног туризма јесте и она која га гледа као невољни избор клијентеле скромних прихода. Заправо је он снажан генератор трајних ангажмана и стабилних прихода мештана. Боравак гостију у малим местима окруженим природом, омогућује дружење, упознавање и доживљавање обичаја и традиција непознатих средина. Њему припада значајна улога у развоју културног туризма који се темељи на путовањима, доживљају неоткривених вредности – кроз спознају и прихватање различитости. На подручју Котора са за-

штићеним природним и градитељским баштином светске категорије, *кућни – њородични њуризам* је најпогоднији вид понуде.

18.2 Туристички итинерери њо заливу. Простран и безбедан акваторијум которско-рисанског залива Боке чини физичко језгро, прометну и визуелну спону обалних места са природним окружењем. Регенерацијом локалне пловидбе биће поново успостављена историјска сраслост залива и приобалних насебина као битан предуслов за прожимање традиције и свакодневног живота Котора и Боке. У ареалу пространог акваторијума успоставио би се рационални режим пловидбе: двосмерно дуж обала, директно између удаљенијих агломерација, повремено туристичким бродићима ради сагледавања панорама, структуре насебина и главних мотива пејзажа и градитељства.

Програмирана навигација унутар залива обухватиће разноврсне туристичке итинерере чије ће дестинације бити одабиране у широком спектру према темама, дистанцама и расположивом времену. Невелике међусобне удаљености крајњих одредишта погодне су за дневне итинерере са панорамском ширином пратећом нарацијом водича, обиласком највреднијих агломерација, споменика и музеја. Рекреација на малим плажама у затонима са природним жалима сигурним за децу. Окрепљење у гостионицама домаћина са медитеранским менијима и локалним специјалитетима. На располагању туристима стајала би довољна флота подесних пловила са посадама помораца и зналаца наслеђа. Садржај и квалитет програма боравка биће тако саображен статусу Боке као региону природне и културно-историјске баштине светског досега.

18.3 Којњор на ајњласу светске баштине. Међународни статус Котора као споменика светске баштине, није заувек подарена привилегија, већ морална обавеза и шанса садашњих генерација, потомака и следбеника да допринесу развоју наслеђа и туризма са предзнаком *кулњурни* који је путоказни образац живота савременог света. Туристи и други посетиоци Боке са собом треба да однесу осим непосредних личних доживљаја и меморисане спознаје сачуване кроз сопствене фотосе и филмове или разне облике публикација. Туристичка пловила могу најбоље послужити и као покретне књижаре са електронским или штампаним публикацијама о Боки: природи и клими, историји и личностима, градитељству и уметности, традицији и споменицима културе. Путем Интернет комуникација могу се, најдиректније и најбрже, преносити поруке и утисци са путовања, чиме се уз остало доприноси објективној обавештености потенцијалних гостију.

У вечерњим сатима, градски тргови и пјачете, наоси цркава и клаустри манастира, дворане и атријуми палата, нуде се за музичке и поетске реситале, камерне саставе и хорове са концертима домаћих и страних солиста и ансамбала.

19. ЗАКЉУЧАК

Постепеним ширењем доктрине и праксе заштите и обнове наслеђа, развијани су и кодификовани појмови међу којима су они са предзнаком *културни*, који се односе на *језај и туризам*. Потписник ове студије сматра да оба термина садрже темељне ставове адекватне смислу и значају природног и градитељског наслеђа Котора као дела светске баштине. Заштићено подручје је изразити пример *културног језаја* у којему су свестрано повезани предели аутохтоне природе и људске наградње кроз дугу повесницу. Приобални горски масиви Ловћена и Орјена и акваторијум Боке, били су животно окружење непрекинутог трајања почев од праисторије до данашњег доба. Древне агломерације срасле су са непоремећеном природом и вегетацијом медитеранског поднебља.

Задатак је регулационих докумената, међу којима челну позицију заузимају Просторни и Генерални урбанистички план, да истраже и одреде дугорочне мере регенерације историјског пејзажа, особито његову природну деоницу која је неопходност свакодневног живота људске заједнице и њено непосредно окружење. Да успоставе режим еколошке равнотеже у свеобухватној култури живљења својственој областима Средоземља. Упоредно разматрање архитектонског наслеђа и традиционалних насебина са једне стране, а пројекције туризма са друге, доводи до решења која ову делатност уклапају у синтезу градитељске баштине и природног окружења. Рационална решења налазе се у развоју кућног, породичног туризма кроз адаптације старих домова и новоградње вила са апартманима у широком распону стандарда - без примене индустријске градње и технологије масовности туђих овом поднебљу. Сва наведена питања треба разрешавати кроз сарадњу у току припрема Просторног плана и ГУПа, а не разменом једносмерних порука између тима за синтезу и Регионалног завода као установе - носиоца акција заштите и ревитализације светске баштине Котора.

20. POST SCRIPTUM

Генералним решењем проласка јадранске магистрале кроз Боку ранијих година је усвојена варијанта са мостом изнад Верига и трасом пута по високим изохипсама Врмца на његовој тиватског страни. Док су питању микролокације моста посвећене бројне расправе и графичке провере уклапања у пејзаж, изостао је одлучан критички став против физичких и визуелних девастација дуж вишекилометарске трасе по падинама Врмца од ослонца моста до тунела између Грбљског поља и которског огранка Боке.

Аутор овог текста сматра да би одустајањем од пројекта моста изнад Верига и прелажењем на идеју подморског тунела по траси јадранске магистрале, пејзаж читаве Боке, а не само подручја Котора, био поштеђен деградације која му предстоји. Није разумно да се стриктно штити подручје светске баштине, а препушта судбини остали простор истоветне географске, пејзажне и културно-историјске целине каква је недељива Бока Которска. Регионалним плановима Боке могла би се успешније решавати питања од заједничког интереса.

Svetislav VUČENović

TREATMENT OF THE KOTOR WORLD HERITAGE IN THE STUDY OF THE PHYSICAL PLAN 2009.

Summary

The Study contains the starting points for the protection and revitalisation of immovable cultural property within the Physical Plan of the Municipality Kotor. Its territorial and problem emphasis includes the site listed as UNESCO Cultural World Heritage. The exposed principle standpoints may be also used in the preparation and application of the General Urban Development Plan of the town. The Study was done at request of the Regional Institute for the Protection of Cultural Heritage Kotor. This paper presents a summarized version of the integral text. Regarding the problems it is connected to two other papers by the same author:

1) *Protection and Restoration of Architectural Heritage in the Area of the Municipality of Kotor*; Almanac of the Maritime Museum in Kotor XXXV-XXXVI, (1987-1988) pp.13-57; 2) *Three decades of Protection and Restoration of the World Heritage of Kotor*; Boka 28-29, (1987-1988) (pp. 207-230).

In this text the basic standpoints for the treatment of the heritage in the new Physical Plan 2009 are exposed. Special attention is paid to the issues of revitalization of the landscape, local navigation and cultural tourism. The author of the published photographs is the architect Zorica Čubrović.

Through research preparation, projects and realization the most comprehensive results, so far, have been achieved in the Old Town, the historical nucleus within the rampart belt. Such assessment was passed by, among others, the UNESCO experts who survey the state and activities in the area under the patronage of the World Organization.

The opinion of foreign and home experts for restoration and protection of architectural heritage is expressed through positive estimate of the performed work on sacral buildings, residential ensembles and fortifications. There were critical opinions regarding certain investment works concerning the rebuilding of some baroque palaces and intention to build, or enlarge, massive hotels for tourists along the coast of the Bay.

The signee of the Study and other conservators who have for decades been dealing with protection and revitalization of this region insist that in the Physical and other plans the criteria of international community for the treatment of World Heritage should be consistently applied to architectural heritage of Kotor as its listed site.